

Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych

Problems of Small Agricultural Holdings

2 · 2014

UNIwersYTET ROLNICZY
im. Hugona Kołłątaja w Krakowie

Europejskie Centrum Badawcze
Drobnych Gospodarstw Rolnych
Uniwersytetu Rolniczego
im. Hugona Kołłątaja w Krakowie

European Research Centre
for Small Agricultural Holdings
University of Agriculture
in Krakow, Poland

Rada Naukowa / Scientific Board

Janusz Żmija – Przewodniczący / Chair, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie (Polska)
Cecilia Alexandri, Institute of Agricultural Economics, Bucharest (Romania)
Peter Bielik, Slovak University of Agriculture in Nitra (Slovakia)
Adam Czudec, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów (Polska)
Mirosław Drygas, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (Polska)
József Kozari, Szent Istvan University, Gödöllő (Hungary)
Siergiej Kvasza, National University of Life and Environmental Sciences, Kiev (Ukraine)
Henryk Runowski, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa (Polska)
Czesław Siekierski, European Parliament
Stanisław Urban, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu (Polska)
Francesco Vanni, National Institute of Agricultural Economics, Rome (Italy)
Jerzy Wilkin, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa (Polska)
Józef Zegar, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa (Polska)

Zespół Redakcyjny / Editorial Board

Jerzy Cieślak – Redaktor Naukowy / Scientific Editor, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie
Ewa Tyran – Sekretarz Redakcji / Associate Editor, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie
Jarosław Bomba, Centrum Doradztwa Rolniczego, Oddział Kraków
Józef Kania, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie
Wiesław Musiał, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie
Tomasz Wojewodzic, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Redaktorzy Tematyczni / Topic Editors

Mariusz Dacko – Ochrona środowiska rolniczego i zrównoważony rozwój / Agricultural environment protection and sustainable development, Barbara Kiełbasa – Doradztwo i integracja gospodarcza / Extension and economic integration, Edyta Molik – Produkcja zwierzęca / Animal production, Arkadiusz Niedziółka – Przedsiębiorczość i agroturystyka / Entrepreneurship and agritourism, Czesław Nowak – Europejskie problemy rozwoju wsi / European problems of rural development, Robert Witkowicz – Produkcja roślinna / Plant production, Tomasz Wojewodzic – Ekonomika i organizacja rolnictwa / Agricultural economics and organisation

Redaktor Statystyczny / Statistics Editor

Karol Kukuła

Redaktorzy Językowi / Language Editors

Michelle Atallah (jęz. ang. / English), Lidia Klin (jęz. pol. / Polish)

Opracowanie redakcyjne, korekta, skład i łamanie / Copy-editing, proof-reading, DTP

Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie / Publishing House of the University of Agriculture in Krakow

Zeszyt zawiera prace recenzowane. / The issue contains peer-reviewed papers.

Copyright © Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Kraków 2014
Publishing House of the University of Agriculture in Krakow, Krakow 2014

Copyright © Europejskie Centrum Badawcze Drobnych Gospodarstw Rolnych, Kraków 2014
European Research Centre for Small Agricultural Holdings, Krakow 2014

ISSN 2300-0902

Redaktor Naczelny Wydawnictwa / Editor-in-Chief – Józef Bieniek

Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie
Publishing House of the University of Agriculture in Krakow
31-425 Kraków, al. 29 Listopada 46
E-mail: wydawnictwo@ur.krakow.pl
www.wydawnictwo.ur.krakow.pl

E-mail: smallfarms@ur.krakow.pl
www.pdgr.ur.krakow.pl

Ark. wyd. 4,75. Ark. druk. 4,5. Nakład 400 egz.
Editor sheets 4.75. Printing sheets 4.5. Issue 400 copies

Spis treści

Contents

<i>Tetyana I. Balanovska, Olga P. Gogulya, Natalia I. Dragneva</i>	
The quality of production as a factor contributing to the effective activity of agricultural enterprises.....	5
Jakość produkcji jako czynnik wpływający na efektywność działania przedsiębiorstw rolniczych	
<i>Bronisław Brzozowski, Zofia Kmieciak-Kiszka</i>	
Współczesność polskiej spółdzielczości.....	13
The present of the Polish cooperative movement	
<i>Mariusz Dacko, Aneta Dacko</i>	
Poprawa struktury obszarowej polskiego rolnictwa – podejście systemowe.....	23
Improving the area structure of Polish agriculture – a systemic approach	
<i>Antoni Mickiewicz, Bartosz Mickiewicz</i>	
Podnoszenie poziomu aktywności mieszkańców obszarów wiejskich w ramach lokalnych grup działania.....	39
Improving the activity level of rural inhabitants through participation in local activity groups	
<i>Katarzyna Żmija, Dariusz Żmija</i>	
The development of rural areas in Poland under transformation conditions	53
Rozwój obszarów wiejskich w Polsce w warunkach transformacji	
Wskazówki dla autorów	65
Instructions to authors.....	69

The quality of production as a factor contributing to the effective activity of agricultural enterprises

Jakość produkcji jako czynnik wpływający na efektywność działania przedsiębiorstw rolniczych

Tetyana I. Balanovska, Olga P. Gogulya, Natalia I. Dragneva

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kiev, Ukraine

Abstract. The study investigates the influence of the quality of agricultural production on the efficiency of agricultural enterprises. A special focus is given to the importance of borrowing the practical aspects of advanced foreign experience in product quality management into the practice of domestic enterprises. The differences between European and Ukrainian quality standards are briefly described, and the ways of their harmonisation are shown. Since most of the milk production in Ukraine concentrates in households, our study outlines their main problems and the further steps needed for the development of quality control for small-scale production.

Key words: operational efficiency • agricultural enterprise • product quality

Streszczenie. Praca przedstawia wpływ jakości produkcji rolnej na efektywność przedsiębiorstw rolniczych. Szczególną uwagę zwrócono na rolę przenoszenia najnowszych doświadczeń zagranicznych w zakresie praktyki zarządzania jakością produktów do przedsiębiorstw krajowych. Krótko omówiono różnice między europejskimi i ukraińskimi normami dotyczącymi jakości oraz wskazano sposoby ich zharmonizowania. Ponieważ produkcja mleka na Ukrainie jest w większości skupiona w drobnych gospodarstwach rolnych, niniejszy artykuł opisuje ich główne problemy oraz dalsze działania niezbędne do ulepszenia systemów kontroli jakości dla tego typu drobnej produkcji.

Słowa kluczowe: efektywność działania • przedsiębiorstwo rolnicze • jakość produktów

Introduction

One of the most important strategic issues in Ukraine in the context of food security is the level of product quality. The quantitative aspect of production improvement, i.e. the increase in its volume, is no longer the main subject of formal discussions, and the focus

Corresponding author – Adres do korespondencji: Assoc. Prof. Tetyana I. Balanovska, Department of Management, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Geroviv Oborony st., 15, 03041 Kiev, Ukraine; e-mail: balanovskaya@nubip.edu.ua

has been shifted to quality enhancement. However, the existing planning and administrative system does not have sufficient flexibility to rapidly respond to the changes in the consumer satisfaction with goods or services; in addition, it ignores the qualitative features of raw materials, finished products, and services. The gradual adaptation of the national economy to European Union's requirements will offer new opportunities and prospects for the promotion of Ukrainian products on the world market, provided that the production has a high quality and complies with international standards on quality management, standardisation, certification, and metrology. In view of this, there is a need to work out appropriate tools that will enable market participants (business entities) to enhance their functioning on the basis of the quality coefficients of products.

Investigations carried out by many scientists, among them Adler (1969), Ishikawa (1985), Deming (1986, 2012), Kolesnikov (1988), Crosby (1989), Juran (1989), Feigenbaum (1991), Hoychuk (2003), Ivanov et al. (2004), Bychkivskyy and Hunkalo (2005), Schichkov (2005), Hunkalo (2007), Novikov (2011), and others, have been dedicated to the theoretical and practical issues of quality control and to related problems.

Leading scientists have identified a wide range of effective production management practices, including those concerning the quality of products. Considering the current economic situation, however, some aspects of this issue appear to be insufficiently studied. As regards the agricultural sector, there is a need to determine the promising directions of the effective actions to be taken by enterprises with the aim of improving the quality of their products, which should be seen as vitally important for the practice of any modern agricultural enterprise.

The present study aimed to define the directions of the development of agricultural enterprises that can ensure high-quality production. The other objectives were to examine the impact of the quality parameters of agricultural products on the efficiency of the enterprises, and identify individual factors that determine the performance of milk producers.

Material and methods

The material for our research was the findings of Ukrainian and foreign scientists on quality management. The study was conducted using the following methods: an abstract logical method – to make theoretical generalisations and draw conclusions; statistical and economic methods – to analyse the quality of dairy cattle production and the efficiency of enterprises; a comparative method – to make comparisons relating to the quality of dairy production; mathematical economic modeling, correlation, and regression – to develop statistical models describing the influence of several factors on the profitability of dairy production; a graphic method – to visualise the results.

Results

The change of ownership, implementation of land reforms, completion of privatisation processes, and establishment of private market-orientated economic structures in Ukraine brought about radical changes in its agriculture. Although the market trans-

formation of the agricultural sector, aimed at improving its efficiency, eliminating crisis, and stabilising agricultural production, did not fulfil the expectations, nevertheless, it was successful in clearly outlining the priorities for development: struggling for quality and competitiveness, improving both quantitative and qualitative indices of agricultural production, gaining access to the world market.

An analysis of the economic trends of the last decade showed that households play an important role in Ukrainian agriculture, with their share in the gross agricultural output being still large (61.6% in 2000, 59.5% in 2005, 51.4% in 2009, and 48.2% in 2011), although agricultural enterprises are now dominant. The household farm production alleviated the negative impact of the economic crisis seen in the collapse of collective farms, and was the main source of livelihood for farmers' families and a factor contributing to the food security of the rural and urban population. However, this was accompanied by a decrease in the area of arable land, reduction in the number of farm animals, especially cows, and narrowing of the assortment of agricultural commodities and products, followed by the reduced consumption of meat, milk and dairy products, deteriorated trade balance in the dairy and meat sectors, and deteriorated quality parameters of products. Obviously, the issue of quality control grows in importance under the conditions of such a deep institutional change.

The rearing of dairy cattle constitutes a traditional and one of the most important branches of agriculture in Ukraine. Favourable climatic conditions and vast areas of agricultural land: 41 722.2 hectares, including 2429.2 thousand ha of hayfields and 5521.3 thousand ha of pastures, offer the possibilities for creating a large forage reserve, which will secure the production of high-quality milk and dairy products. While the profitability of milk production tends to increase (0.4% in 2004, 17.7% in 2010) as influenced by the level of purchase prices for milk, its quality parameters remain low.

Statistics show that households account for over 80% of the gross milk production of Ukraine. It should be noted that the milk passes a very difficult path from farms to milk-processing plants. Farmers often have no possibility of mechanising the milking operations, properly cooling the milk, or timely transporting it to the point of sale. As a result, the milk arriving at processing plants has high acidity levels. Accordingly, the price of such milk does not repay the expenses connected with its production. Hence, the proportion of milk going to the processing from households is significantly lower than that coming from agricultural enterprises.

During our study we analysed some aspects of product standardisation. Up to 2002, the flow of milk from agricultural enterprises to processing plants was regulated by two Russian standards: GOST 13264-70 and GOST 13264-88. The former established the quality requirements for first- and second-grade milk. The latter considered three grades of milk (high, first, and second), changed the requirements for total bacterial contamination and somatic cell count, and set the standard level of protein in milk.

With the introduction of the Ukrainian state standard DSTU 3662-97, the quality requirements became more stringent. In fact, this standard was to come into force on 1 June 1997, but this was postponed for five years due to the then high demand for dairy products which contributed only to an increase in the purchase prices of the raw material, to the neglect of such issues as the monitoring and improvement of milk quality parameters. Since the enforcement of DSTU 3662-97, payments have been made

not only based on fat, but also on protein, whose content requirements were set by the government. According to the currently binding standard, milk should be natural, whole, clean, and free from foreign (not peculiar to fresh milk) tastes and smells. As regards appearance and texture, it should be a homogeneous liquid coloured from white to light yellow, without sediment and clots. The standard has defined limits for antibiotics, pesticides, nitrates, hormones, and radionuclides that the milk could contain.

However, even the requirements for high-quality milk, specified in the above Ukrainian standard, did not match the quality requirements imposed on milk in the European Union. For example, the total bacterial count of milk should not exceed 300 thous./cm³ according to the Ukrainian regulations (vs. 100 thous./cm³ according to the relevant European Directive) and the density of milk should be 1027 kg/m³, (vs. 1028 kg/m³). To adjust the Ukrainian regulations to the EU ones, one more grade, referred to as “extra”, was added to the standard in 2008. The comparative characteristics of milk quality standards in Ukraine and the EU are shown in Table 1.

Table 1. Comparison of the European and Ukrainian milk quality standards

Parameter	Ukraine (DSTU 3662-97)				EU (Regulation (EC) No. 853/2004)
	2002–2008		Since 2008		
	Second-grade	First-grade	High-quality	Extra	
Total bacterial count (thous./cm ³)	≤ 3000	≤ 500	≤ 300	≤ 100	≤ 100***
Temperature (°C)	≤ 10*	≤ 10	≤ 8	≤ 6	≤ 6**
Mass fraction of solids (%)	> 10.6	> 11.5	> 11.8	> 12.2	–
Somatic cell count (thous./cm ³)	≤ 800	≤ 600	≤ 400	≤ 400	≤ 400****
Freezing point (°C)	not controlled				–0.52 (Council Directive 92/46/EEC, as amended)

* if stored up to 12 hours

** 8 °C with daily cleaning, and 6 °C if collection is not daily

*** geometric average over a two-month period, with at least 2 samples per month

**** geometric average over a three-month period, with at least 1 sample per month, unless the competent authority specifies another methodology to take account of seasonal variations in production levels

Source: DSTU 3662-97 Whole cow milk. Requirements for purchasing; Corrigendum to Regulation (EC) No 853/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 laying down specific hygiene rules for food of animal origin. Official Journal of the European Union L 226, 25 June 2004, pp. 22–82; Council Directive 92/46/EEC of 16 June 1992 laying down the health rules for the production and placing on the market of raw milk, heat-treated milk and milk-based products. Official Journal of the European Communities L 268, 14 September 1992, pp. 1–32 (as amended by Directives 92/118, 94/71 and 96/23 and Commission Decision 94/330)

As indicated by recent trends, the proportion of high-quality milk in the overall volume of milk received for processing in Ukraine tends to increase. Between the years 2005 and 2010, it rose from 17% to 31% (Fig. 1). In addition, over these 5 years a new grade – “extra” – appeared in the structure of milk received for processing, although its share is small, only 5%, while in the EU countries it exceeds 90%.

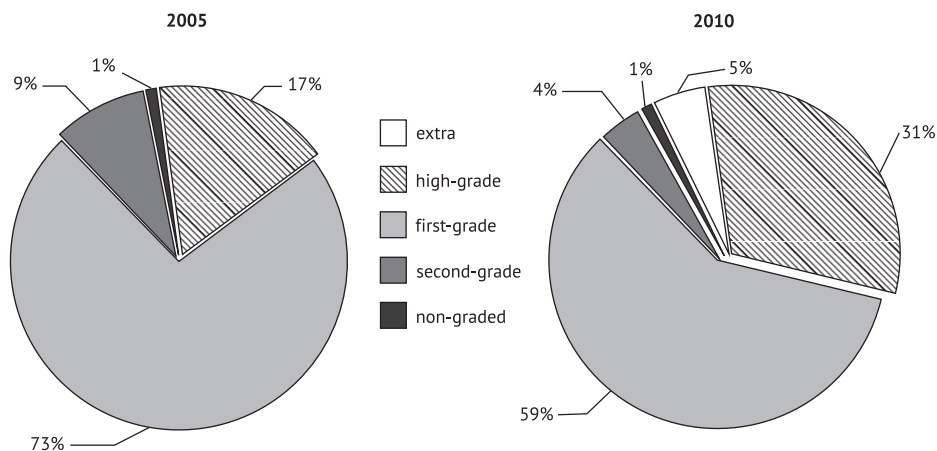

Fig. 1. Quality structure of milk received for processing in Ukraine in 2005 and 2010

Practice proves that agricultural enterprises have the potential for rearing high-yielding livestock, investing in industry development, and providing high-quality products.

Based on the data from agricultural enterprises located in the Khmelnytsky Region of Ukraine, we attempted to determine the relationship between the level of milk production profitability and the volume of milk sold as first- and second-grade, the expenses for forage per 100 kg of milk, and the average milk yield per cow. We made a correlation and regression analysis using the standard DSTU 3662-97 as a baseline, i.e. without taking the requirements for milk of “extra” grade into account.

As a result of the calculations we obtained the following equation of linear multiple regression:

$$y_{x_i} = 5.353 + 0.0036 x_1 - 0.0154 x_2 - 0.1117 x_3 - 11.2939 x_4 + 0.6477 x_5$$

where:

- y_{x_i} – profitability of milk production,
- x_1 – volume of milk sold as first-grade,
- x_2 – volume of milk sold as second-grade,
- x_3 – volume of milk sold as non-graded,
- x_4 – expenses for forage per 100 kg of milk,
- x_5 – average milk yield per cow.

The equation shows that the 100 kg increase in the volume of milk sold as first-grade will cause the 0.0036% profitability increase, while the rise in the sales of second-grade and non-graded milk will reduce the profitability by 0.0154% and 0.1117%, respectively. Increasing the cost of 100 kg of milk per kg of feed lowers the profitability by 11.2939%, whereas raising the average milk yield per cow by 100 kg increases the profitability by 0.6477%. An analysis of paired correlation coefficients indicated that the profitability rate is closely related to the average milk yield per cow ($r_{yx_5} = 0.643$), and to a considerable extent depends on the volume of first-grade milk ($r_{yx_1} = 0.49$).

The model developed in the study has a reliability of 0.95 and fits the investigational data well. The estimated Fisher F-test value is 17.144, which exceeds the tabular value of 2.37. The computed coefficient of determination (0.6) shows that there is a close relationship between profitability and output parameters. The model may be useful in making management decisions regarding the development of effective measures to improve the quality of raw milk production and optimise feed costs. Processing enterprises with government support should both establish close mutual cooperation with agricultural enterprises and promote the development of household farms with adequate conditions for the production of high-quality raw material.

Taking the experience of developed countries all over the world into account, we can claim that the quality issue should become an immediate national priority to both producers and consumers, especially at the stage when Ukraine intends to join the EU and focuses on markets abroad. We consider that Poland's experience is one of the best and most instructive examples to follow.

In the process of Poland's adaptation to join the European community, the country's dairy sector took extensive actions aimed to prepare the national legislative and regulatory guidelines for the implementation of European standards. Harmonisation of the laws of production, processing and sale of milk and milk products was mainly carried out in compliance with Council Directive 92/46/EEC of 16 June 1992 defining the health rules for the production and placing on the market of raw milk, heat-treated milk and milk-based products; Council Directive 93/43/EEC of 14 June 1993 on the hygiene of foodstuffs; Council Directive 80/778/EEC of 15 July 1980 relating to the quality of water intended for human consumption; Council Directive 89/397/EEC of 14 June 1989 on the official control of foodstuffs; and Council Directive 93/99/EEC of 29 October 1993 on the subject of additional measures concerning the official control of foodstuffs.

The directions of the legislative harmonisation and the restructuring of the dairy sector in Poland were defined by the Ministry of Agriculture and Rural Development in the "Strategy of the development of the Polish dairy sector" of 1999, and presented during the negotiations with the EU. The strategic target of adapting the sanitary and veterinary standards for dairy products to EU requirements was to be achieved by taking the following measures: improving sanitary and veterinary conditions on farms that produce milk; adjusting sanitary standards in milk processing enterprises; developing and implementing quality systems (GMP, GHP, TQM¹) as well as systems

¹ GMP – Good Manufacturing Practice, GHP – Good Hygiene Practice, TQM – Total Quality Management.

for analysis and control (HACCP²); organising cattle and households identification and registration; appointing public laboratories that will perform assessment; and accrediting laboratories that will conduct the quality analysis of milk and dairy products.

The process of country's integration into the EU structures involves the incorporation of a number of European regulations into its legally set standards. The adjustment requires an appropriate system of correspondence as a prerequisite for the free flow of goods. It is also necessary to include the country in the unified system of conformity assessment for agriculture and foodstuffs through gradual harmonisation with EU requirements. One of the primary purposes of having the same conformity assessment system is to protect the domestic market from the influx of products which may pose a threat to the life and health of the population. The incorporation of EU laws into national directives and the transposition of European legal rules into domestic rules will serve this target well.

Ukraine has already made a number of positive steps towards integration into the European community. As shown by the experience of foreign countries, it can be expected that such integration and the implementation of EU practices in the country will allow domestic producers and processors to reach a higher level of development and improve the quality of domestic products, which will give them access to the world markets and consolidate the status of Ukraine as a reliable partner.

Conclusions

Ensuring a high quality of agricultural products, among them milk, belongs to the most important and challenging tasks for all entities involved in milk production and distribution (i.e. agricultural enterprises, processing and marketing companies), on the one hand, and for state authorities, on the other. The quality of milk and dairy products, however, cannot be guaranteed only through implementing control functions since there are numerous factors, such as animal breed, cow health, or the conditions of storage and sales, responsible for shaping the product quality parameters. Therefore, Ukrainian farmers and industrialists should focus on product quality and enhance control over all stages of the production and sale of milk and dairy products, while government agencies should contribute actively to the harmonisation of national standards with international ones. This shall improve the competitiveness of domestic products on the world market.

References

- Adler Yu.P. (1969), Introduction to experimental design. Moscow, Metallurgy Press.
Bychkivskyy R.V., Hunkalo A.V. (2005), QMS: Evaluation of the efficiency of. Standardization, certification and quality (Kharkiv), no. 4, pp. 42–46.

² HACCP – Hazard Analysis and Critical Control Points.

- Corrigendum to Regulation (EC) No 853/2004 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 laying down specific hygiene rules for food of animal origin. Official Journal of the European Union L 226, 25 June 2004, pp. 22–82.
- Council Directive 92/46/EEC of 16 June 1992 laying down the health rules for the production and placing on the market of raw milk, heat-treated milk and milk-based products. Official Journal of the European Communities L 268, 14 September 1992, pp. 1–32 (as amended by Directives 92/118, 94/71 and 96/23 and Commission Decision 94/330).
- Crosby Ph.B. (1989), *Let's talk quality: 96 questions you always wanted to ask Phil Crosby*. New York, McGraw-Hill.
- Deming W.E. (1986), *Out of the crisis*. Cambridge, MIT Press.
- Deming W.E. (2012), *The essential Deming: Leadership principles from the father of quality*. Edited by D. Orsini and D. Deming. New York, McGraw-Hill.
- DSTU 3662-97 Moloko koroviache nezbirane. Vimogi pri zakupivli [Whole cow milk. Requirements for purchasing]
- Feigenbaum A.V. (1991), *Total quality control*. New York, McGraw-Hill.
- GOST 13264-70 Moloko korov'e. Trebovaniia pri zagotovkakh [Cow Milk. Purchase requirements]
- GOST 13264-88 Moloko korov'e. Trebovaniia pri zakupkakh [Cow Milk. Purchase requirements]
- Hoychuk O.I. (2003), *Prodoval'cha bezpeka v Ukraini i sviti. Monografiya*. Kiev, Naukmetodtcentr agrarnoi osvity.
- Hunkalo A.V. (2007), *Development of regulatory and methodological framework assessment of quality management systems*. Dissertation. Lviv, Lviv Polytechnic National University.
- Ishikawa K. (1985), *What is total quality control? The Japanese way*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Ivanov V.A., Shilov V.M., Oborin A.V. (2004), *Continuous improvement and its place in the QMS. Methods of Quality Management (Moscow)*, no. 4, pp. 41–44.
- Juran J.M. (1989), *Juran on leadership for quality: An executive handbook*. New York, Free Press.
- Kolesnikov L.A. (1988), *Fundamentals of the theory of system approach*. Kiev, Naukova Dumka.
- Novikov V.M. (2011), *Diagnostic self-assessment as an integral part of modern management. Standardization, certification and quality (Kharkiv)*, no. 2(69), pp. 38–40.
- Shichkov N.A. (2005), *Selection of methods for measuring quality management system processes. Methods of Quality Management (Moscow)*, no. 2, pp. 14–17.

Accepted for print – Zaakceptowano do druku: 10.06.2014

Współczesność polskiej spółdzielczości

The present of the Polish cooperative movement

Bronisław Brzozowski, Zofia Kmiecik-Kiszka

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Streszczenie. Systematyczne zmniejszanie się stanu organizacyjnego spółdzielczości wiejskiej w ostatnim 25-leciu skłania do rozpoznania przyczyn tego zjawiska. W okresie przemian społeczno-gospodarczych w Polsce nie doceniano spółdzielczości, a nawet świadomie ją deprecjonowano. W poprzednim systemie natomiast spółdzielnie niekiedy nadmiernie inwestowały lub prowadziły inwestycje, które okazały się niedostosowane do nowych potrzeb rynku. Zarządy musiały zatem podejmować decyzje przystosowujące jednostki do funkcjonowania w warunkach rynkowych, konieczna stała się też racjonalizacja zatrudnienia. Dodatkowym czynnikiem osłabiającym pozycję spółdzielni był postępujący spadek dochodów znaczących grup społeczeństwa, a więc zmniejszanie się siły nabywczej rynku wewnętrznego. W pracy starano się rozpoznać wybrane problemy współczesnej polskiej spółdzielczości, gdyż w wielu przypadkach spółdzielnie, działając w podobnych warunkach i posiadając podobne zasoby, wypracowują bardzo różne wyniki finansowe. Ocenę przyczyn wewnątrzspółdzielczych oparto na wieloletnich obserwacjach, kontaktach i dyskusjach autorów pracy ze spółdzielcami. Zewnętrzne przyczyny zróżnicowania spółdzielni określono na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w latach 2003 i 2012 w województwach: małopolskim, śląskim i podkarpackim.

Słowa kluczowe: spółdzielczość • konkurencyjność • członek spółdzielni

Abstract. The steady decrease in the number of rural cooperatives in Poland in the last 25 years has prompted a search for causative factors. During this quarter-century, being a period of profound socio-economic change in our country, the cooperative movement has been undervalued and even belittled. Earlier, under the former political system, the cooperatives sometimes invested excessively or made investments which appeared not suited to the new market needs. Their boards of directors, therefore, had to take decisions to adapt the entities to the operation in market conditions; it was also necessary to carry out labour rationalisation. The gradual decrease in the incomes of large groups of society, reducing their purchase power on the internal market, may be seen as an additional factor that lowered the status of cooperatives. Hence, the aim of this study is to identify chosen problems faced currently by the Polish cooperative movement, the

more so that very often cooperatives operating in similar conditions and having similar resources achieve different financial results. The internal causes of such differences were examined on the basis of long-term observations, contacts and discussions with the members of cooperatives. The external causes were analysed using the findings from surveys conducted in the years 2003 and 2012 in the Małopolskie, Śląskie and Podkarpackie Voivodeships.

Key words: cooperative movement • competitiveness • member of a cooperative

Wstęp

W nowym systemie społeczno-gospodarczym spółdzielczość miała zdecydowanie gorsze warunki startu niż podmioty prywatne, gdyż do końca 1990 r. jako sektor gospodarki uspołecznionej ponosiła wyższe obciążenia podatkowe oraz inne opłaty. Polityka państwa w okresie przełomu budziła wiele zastrzeżeń wśród spółdzielców. Doszło nawet w do powstania w roku 1991 Komitetu Obrony Spółdzielczości. Lata 1990–1991 należy uznać za okres niedoceniań i świadomej deprecjacji spółdzielczości w nowym systemie. Ponadto w spadku po poprzednim systemie spółdzielnie często dziedziczyły nadmierne lub chybione w stosunku do nowych potrzeb rynku inwestycje oraz nadmierne zatrudnienie, a część zarządów nie potrafiła szybko reagować, by dostosować się do nowej sytuacji. Dodatkowym czynnikiem osłabiającym pozycję spółdzielni był postępujący spadek dochodów znaczących grup społeczeństwa, a więc zmniejszenie się siły nabywczej rynku wewnętrznego. Co więcej, napływ towarów po otwarciu granic znacząco osłabił siłę konkurencyjną polskich przedsiębiorstw, w tym wielu spółdzielni różnych branż. Mimo że minęło już wiele lat, w których gospodarka przystosowywała się do nowych warunków rynkowych, liczne spółdzielnie nadal nie zdołały zbudować siły konkurencyjnej i są eliminowane z rynku.

Obecnie spółdzielczość jest bardzo zróżnicowana. W wielu przypadkach spółdzielnie działające w podobnych lokalnych środowiskach i posiadające podobne zasoby wypracowują bardzo zróżnicowane wyniki finansowe; jedne prosperują bardzo dobrze, a inne upadają. Można przypuszczać, że decyduje o tym jakość czynnika ludzkiego, w przypadku spółdzielni – członków, zarządów i rad nadzorczych, oraz zapewne także inne, zewnętrzne, przyczyny. Zasadniczym celem pracy było zidentyfikowanie tych czynników.

Materiał i metody

Ocenę wewnętrznych przyczyn zróżnicowania polskiej spółdzielczości oparto na wieloletnich obserwacjach, kontaktach i dyskusjach autorów pracy ze spółdzielcami. Przyczyny zewnętrzne zanalizowano na podstawie empirycznych badań ankietowych przeprowadzonych w spółdzielniach wiejskich w latach 2003 i 2012 na terenie trzech województw południowej Polski: małopolskiego, śląskiego i podkarpackiego. Respondentami byli prezesi spółdzielni. Chodziło o określenie trudności w kierowaniu spółdzielnią i zmian w tym zakresie w ciągu ostatnich dziewięciu lat.

Wyniki

Regres organizacyjny spółdzielczości i niektóre przyczyny tego zjawiska

Z danych liczbowych przedstawiających stan organizacyjny spółdzielni na koniec roku 1988 i 2008 oraz na dzień 1 marca 2012 r. wynika, że poza spółdzielniami mieszkaniowymi (podział spółdzielni na mniejsze) w Polsce nastąpił znaczący regres ilościowy. Sytuacja taka, niestety, nadal trwa. Wiele z istniejących spółdzielni ograniczyło swój udział w rynku i zatrudnieniu. Zmiany te przedstawia tabela 1.

Duża część istniejących spółdzielni ma poważne kłopoty finansowe i grozi jej upadłość. Z drugiej strony, pewna liczba spółdzielni we wszystkich branżach funkcjonuje znakomicie – osiągają one doskonałe wyniki gospodarcze i finansowe, mieszcząc się w czołówce polskich przedsiębiorstw. Następuje więc znaczna polaryzacja spół-

Tabela 1. Stan organizacyjny spółdzielni w Polsce w latach 1988, 2008 i 2012 (liczba podmiotów)

Rodzaj spółdzielni	1988	2008	2012*	Przyrost (+), ubytek (-)	
				Liczba	%
Spółdzielnie mieszkaniowe	3 128	3 444	3 489	361	11,5
Spółdzielnie pracy	2 285	796	648	-1 637	-71,6
Spółdzielnie inwalidów i niewidomych	454	261	224	-230	-50,7
Spółdzielnie spożywców	397	358	339	-58	-14,6
Spółdzielnie rzemieślnicze	562	199	150	-412	-73,3
Spółdzielnie „Cepelia”	121	16	9	-112	-92,6
GS „Samopomoc Chłopska”	1 912	1 363	1 243	-669	-35,0
Spółdzielnie mleczarskie	323	173	152	-171	-52,9
Spółdzielnie ogrodniczo-pszczelarskie	140	95	72	-68	-48,6
Rolnicze spółdzielnie produkcyjne	2 089	823	721	-1 368	-65,5
Spółdzielnie kółek rolniczych	2 006	679	553	-1 453	-72,4
Spółdzielnie socjalne	-	87	286	x	x
Spółdzielnie producentów rolnych	-	50	240	x	x
Razem	13 417	8 344	7 006	-6 411	52,2

* stan na dzień 1.03.2012 r.

Źródło: Sprawozdawczość Naczelnej Rady Spółdzielczej za rok 1988 (według: Brodziński 1999); Monitor Spółdzielczy, luty/marzec 2012 r.

dzielni: na jednym biegunie znajdują się jednostki dobre, te, które w odpowiednim czasie podjęły działania prorokowe i rozwijają się coraz szybciej, a na drugim te, których sytuacja się pogarsza. Nie jest to zjawisko nowe i nieznanne w gospodarce, nie jest też specyficzne dla spółdzielni, lecz dotyczy całych regionów i wszystkich form prawnych działalności gospodarczej (Brzozowski 2005).

Wśród spółdzielców coraz częściej spotyka się wielu odpowiedzialnych członków, dobrych menedżerów, ludzi dobrze przygotowanych do pełnienia funkcji w radach nadzorczych. Ale to tylko jedna strona rzeczywistości spółdzielczej i nie ona ostatecznie przesądza o kondycji całej spółdzielczości. O sytuacji ekonomicznej i ocenie całego ruchu spółdzielczego decyduje przeciętność spółdzielcza. A ta przeciętność to zbyt częste występowanie roszczeniowego nastawienia członków spółdzielni oraz niezdecydowanej postawy zarządów i rad nadzorczych.

Roszczeniowe postawy członków – obliczone na doraźne korzyści – przeważnie mają następujące przyczyny:

- przeciętnie podeszły wiek członków spółdzielni i pracowników,
- duży udział rencistów i emerytów wśród członków spółdzielni,
- nietraktowanie spółdzielni jako własnej firmy, za której sytuację załoga jest odpowiedzialna, a której sukcesy będą wpływały na poziom życia każdego członka,
- traktowanie zarządów li tylko jako pracodawców, którzy muszą zapewnić właściwe funkcjonowanie spółdzielni i przywileje członkom,
- brak zrozumienia i akceptacji dla prorozwojowych działań zarządów.

Postawy zarządów i rad nadzorczych, które nie wykazały (i nadal nie wykazują) wystarczającego zdecydowania, aby określić, jaki kształt ma przybrać spółdzielnia, by mogła funkcjonować w gospodarce rynkowej, rodzą szereg konsekwencji, takich jak:

- zbyt późne rozpoczęcie procesów restrukturyzacji,
- niedocenywanie prywatnej konkurencji,
- niedocenywanie analiz rynkowych,
- brak marketingu produktów towarowych (finalnych),
- opóźnienia w wyposażaniu spółdzielni w nowe technologie informatyczne służące do księgowania, analiz finansowych i kontaktu z kontrahentami (Internet),
- ciągle niewystarczające zabiegi w celu pozyskania środków finansowych z programów pomocowych,
- podejmowanie działań mniej ryzykownych, lecz często także mniej efektywnych,
- sprzedaż majątku trwałego i wykorzystywanie tych środków na bieżącą działalność.

Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że przyczyną takich postaw zarządów i rad nadzorczych były i nadal są następujące czynniki:

- mała rotacja członków zarządów i prezesów,
- często podeszły wiek członków zarządów (doświadczenie jest bardzo ważne, lecz wprowadzanie nowych, dobrze wykształconych osób do władz może przynieść pożądaną efekty, gdyż wiedza + młodość + doświadczenie = szansa na sukces),

- słaba jakość rad nadzorczych, spowodowana przez:
 - a) wybór spośród członków spółdzielni niekoniecznie najlepszych osób, lecz tych, które głośno krytykują pracę zarządu, a często bronią niedyscyplinowanych członków i pracowników,
 - b) wybór osób niemających podstaw z zakresu ekonomiki przedsiębiorstw (czytanie bilansu majątkowego, rachunku zysków i strat i innych sprawozdań finansowych), co jest niezbędne do wykonywania zadań kontrolnych rady i współdziałania z zarządami.

Konkurencyjność spółdzielni wobec innych przedsiębiorstw a niektóre zapisy zawarte w zasadach spółdzielczych

Z punktu widzenia rozwiniętej zadaniowo idei spółdzielczej zasady spółdzielcze są unormowaniami słusznymi, ograniczają jednak swobodę podejmowania decyzji przez kierujących oraz swobodę działania spółdzielni jako przedsiębiorstwa. Spółdzielnia jako firma rynkowa musi konkurować na rynku, a chcąc zapewnić swoim członkom odpowiedni poziom życia oraz rozwijać się, musi umieć tę konkurencję wygrywać. Rynek kieruje się bowiem zasadami ekonomii, według których przedsiębiorstwo musi generować zysk poprzez efektywne wykorzystywanie majątku produkcyjnego i kapitału ludzkiego.

Zasada demokratycznej kontroli członkowskiej narzuca kolegialny system sprawowania i kontrolowania władzy w spółdzielni. Najwyższą władzą jest walne zgromadzenie, które wybiera zarząd i radę nadzorczą według zasady „jeden członek – jeden głos”. Oznacza to, że niezależnie od wniesionego kapitału czy udziału w obrotach spółdzielni każdy jej członek ma taki sam wpływ na wybór władz oraz na decyzje gospodarcze podejmowane przez walne zgromadzenie członków. Wszyscy członkowie spółdzielni podejmują najważniejsze decyzje, a jednocześnie są organem kontrolującym poczynania wybranych przez siebie kolegialnych władz. Ten kolegialny system zarządzania nie sprawdził się w warunkach gospodarki rynkowej, która wymaga, aby decyzje były nie tylko trafne, ale i szybko podejmowane. Szeroka demokracja często w tym przeszkadza. Uwzględniając również fakt, że wśród wielu członków spółdzielni (szczególnie starszych) dominują postawy zachowawcze, można stwierdzić, że kurczowe trzymanie się zasad spółdzielczych w zakresie zarządzania spółdzielnią opóźnia procesy decyzyjne (Mierzwa 2010).

Obecnie coraz częściej, głównie w krajach o rozwiniętej gospodarce, system zarządzania kolegialnego podlega pewnej weryfikacji. By sprostać konkurencji, spółdzielnie muszą bowiem być zarządzane sprawnie, a więc profesjonalnie. Profesjonalizm zarządzania mogą zapewnić tylko ludzie w tym zakresie wykształceni. Takie profesjonalne zarządzanie spółdzielnią nosi nazwę zarządzania menedżerskiego (Brzozowski i Brzozowska 2009). Istnieje tu jednak problem podziału kompetencji. Członkowie – właściciele spółdzielni – są na ogół jej pracownikami, usługodawcami lub usługobiorcami, mają więc zarówno prawa decyzyjne, jak i kontrolne. Jednocześnie w spółdzielni funkcjonują organy samorządowe, także posiadające prawa decyzyjne (zarząd) i kontrolne (rada nadzorcza). W przypadku zarządzania menedżerskiego zatrudniony

profesjonalista powinien mieć stosunkowo dużą swobodę podejmowania decyzji. Aby współpraca między menedżerem a organami samorządowymi spółdzielni układała się harmonijnie, niezbędne jest więc ściśle rozgraniczenie kompetencji przy podejmowaniu decyzji i ocenie pracy. Jak stwierdzają Dyka i Grzegorzewski (2000), do władz samorządowych spółdzielni powinno należeć wszystko to, co można określić jako wyznacznik strategii działania, a więc wytyczenie kierunków polityki spółdzielni na długi okres. Menedżer natomiast powinien skupiać się na realizacji celów krótkofalowych (rocznych) i bieżącym kierowaniu spółdzielnią. Pracę menedżera i jej efekty powinien nadzorować zarząd i rada nadzorcza, a ostatecznej oceny powinno dokonywać walne zgromadzenie na rocznym zebraniu sprawozdawczym.

W drugiej zasadzie spółdzielczej zapisano m.in., że członkowie spółdzielni szczebla podstawowego mają równe prawo głosu niezależnie od wniesionego kapitału. Taka zasada, mimo zrównania wpływu wszystkich członków na decyzje walnego zgromadzenia, nie sprzyja pozyskiwaniu dodatkowego (poza obowiązkowymi udziałami) kapitału od członków spółdzielni, wniesienie bowiem dodatkowych kapitałów nie wzmacnia siły decyzyjnej członka spółdzielni. Wolne środki finansowe posiadane przez członków są w rezultacie inwestowane poza spółdzielnią. Widząc te niewątpliwe utrudnienia w zasilaniu kapitałowym spółdzielni, działacze spółdzielczy próbują uelastyczniać zasadę „jeden członek – jeden głos”, tak by w sprawach osobowych zasada ta obowiązywała nadal, natomiast w sprawach gospodarczych istniała możliwość zwiększenia roli wniesionego kapitału w procesie podejmowania decyzji.

Dalszym utrudnieniem w pozyskiwaniu kapitału jest zapis trzeciej zasady spółdzielczej, która ogranicza oprocentowanie i rekompensatę z tytułu wniesionego kapitału. Zapis ten nie sprzyja inwestowaniu wolnych środków finansowych, będących w posiadaniu członków, we własne przedsiębiorstwo spółdzielcze. Zasadne jest więc dążenie do wzrostu roli kapitału zaangażowanego w spółdzielnię przez jej członków, gdyż może się to przyczynić do pozyskania większych dodatkowych środków finansowych na rozwój spółdzielni.

Trudności w zarządzaniu spółdzielnią w opinii kadry kierowniczej

Każdy system gospodarczy i rządzące nim reguły mają zarówno dodatnie, jak i ujemne strony, w każdym też systemie występują problemy w zarządzaniu firmami. W przypadku spółdzielni, ze względu na jej specyficzne cechy, trudności te mogą być szczególnie duże. O rodzaj tych trudności zapytano prezesów spółdzielni działających w obszarze rolnictwa. W zależności od branży prezesi wskazywali na różne trudności; część wskazań się powtarzała, z różnym nasileniem w poszczególnych grupach spółdzielni. Wyniki badań przedstawiono w tabeli 2.

Porównując wyniki badań z 2003 i 2012 r., można zauważyć, że w gminnych spółdzielniach „Samopomoc Chłopska” coraz większym problemem w zarządzaniu stają się zatory płatnicze, wysokie oprocentowanie kredytów i duża konkurencja na rynku, rzadziej natomiast jako problem wymienia się wysokość lokalnych podatków i stan bazy materialnej. Nadal najwyższy odsetek respondentów wskazuje na brak środków finansowych oraz dużą konkurencję na rynku, a w dalszej kolejności – na słabe rynki lokalne, co wynika z małej siły nabywczej ludności wiejskiej.

Tabela 2. Problemy w zarządzaniu spółdzielniami w opinii kadry kierowniczej (w ujęciu dynamicznym)

Wyszczególnienie	2003		2012		Zmiana (p.p.)
	Liczba odpowiedzi	%	Liczba odpowiedzi	%	
GS „Samopomoc Chłopska”	106	100	111	100	x
Duża konkurencja	52	49,0	66	59,5	10,5
Mała siła nabywcza ludności wiejskiej	48	45,3	56	50,4	5,1
Brak środków finansowych w spółdzielni	65	61,3	78	70,2	8,9
Stara baza materialna – konieczność remontu	21	19,8	10	9,0	-10,8
Nieuregulowana własność majątku	3	2,8	0	0	-2,8
Zatory płatnicze	33	31,1	56	50,4	19,3
Wysokie podatki lokalne	20	18,9	2	1,8	-17,1
Zmienność przepisów podatkowych	28	26,4	39	35,1	8,7
Drogie kredyty	32	30,2	48	43,2	13,0
Rolnicze spółdzielnie produkcyjne	42	100	35	100	x
Brak stałych rynków zbytu	25	59,5	21	60,0	0,5
Nieuregulowana własność ziemi	3	7,1	0	0	-7,1
Zbyt mało ziemi	1	2,4	0	0	-2,4
Ograniczenia prawem spółdzielczym	4	9,5	0	0	-9,5
Złe relacje cen w rolnictwie	42	100	35	100	0
Brak kontraktacji	3	7,1	0	0	-7,1
Zmienność cen	32	76,2	35	100	23,8
Zatory płatnicze	19	45,2	26	74,3	29,1
Drogie kredyty	16	38,1	28	80,0	41,9
Spółdzielnie mleczarskie	31	100	29	100	x
Duże rozdrobnienie dostawców	23	74,2	12	41,4	-32,8
Okresowy brak surowca	16	51,6	10	34,5	-17,1
Duża konkurencja	15	48,4	16	55,2	6,8
Wysokie wymagania jakościowe	15	48,4	29	100	51,6
Zmienność cen	21	67,7	16	55,2	-12,5
Zatory płatnicze	11	35,5	21	72,4	36,9
Spółdzielnie producentów rolnych	9	100	16	100	x
Duża konkurencja	9	100	13	81,2	-18,8
Wewnętrzne spory między członkami	1	11,1	4	25,0	13,9
Zatory płatnicze	7	77,8	12	75,0	-2,8
Konieczność inwestowania we wspólną bazę	8	88,9	11	68,7	-20,2
Trudności w zdobywaniu rynku	6	66,7	8	50,0	-16,7

Źródło: Opracowanie własne

Kadra kierownicza rolniczych spółdzielni produkcyjnych za największą trudność w zarządzaniu uznała złe relacje cen w rolnictwie oraz dużą zmienność cen, a więc niestabilność rynku. Problemem, tak jak w spółdzielniach gminnych, są zatory płatnicze i drogie kredyty.

W spółdzielniach mleczarskich w 2012 r. wszyscy respondenci uznali konieczność spełnienia wysokich wymagań jakościowych za trudny problem, a wzrost udziału takich odpowiedzi w stosunku do roku 2003 przekroczył 50 punktów procentowych. Mniejszym problemem dla tej grupy spółdzielni stało się rozdrobnienie producentów, a stąd mała skala dostaw surowca. Niewątpliwie jest to spowodowane zwiększającą się koncentracją chowu krów i likwidacją małych stad. Podobnie jak w przypadku dwu omawianych wyżej grup, w spółdzielniach mleczarskich na istnienie zatorów płatniczych wskazywało w 2012 r. więcej badanych niż w roku 2003.

Do problemów w kierowaniu grupą zarządy grup producenckich zaliczyły dużą konkurencję, trudności w zdobywaniu nowych rynków oraz wydłużone okresy płatności. Znaczącym problemem (wskazany przez prawie 90% respondentów) jest dla nich konieczność rozwijania własnej bazy materialnej.

Można stwierdzić, że trudności w prowadzeniu firm spółdzielczych – od szeregu lat wskazywane przez rolników, przedsiębiorców, w tym także spółdzielców – to bolączki całego naszego rolnictwa. Bolączki te trzeba poznawać i ukazywać, a polityka rolna państwa powinna stwarzać warunki, aby je usuwać bądź ograniczać. Same spółdzielnie powinny starać się jak najlepiej gospodarować, aktywnie zdobywać rynki zbytu, działać na rzecz integracji środowiskowej i popularyzować mocne strony spółdzielni zwłaszcza wśród potencjalnych członków. Spółdzielczość bowiem, obok pewnych słabości, ma wiele atutów. Mimo trudności funkcjonuje na rynkach całego świata, a w swojej historii przetrwała różne trudne okresy, zwykle zwycięsko wychodząc z napotykanym problemom.

Podsumowanie i wnioski

Uogólniając zaprezentowane rozważania, należy wskazać na konieczność podjęcia wielu nowych działań wewnątrz ruchu spółdzielczego, jak również przedsięwzięć natury ogólnej, by usunąć bądź ograniczyć czynniki negatywnie wpływające na warunki funkcjonowania spółdzielni w naszym kraju. W zakresie reform wewnątrz spółdzielni trzeba podjąć następujące działania:

- zaktywizować prace zarządów i rad nadzorczych nad uświadomieniem członkom spółdzielni, że ich sytuacja materialna w dużej mierze zależy od kondycji finansowej i możliwości rozwoju spółdzielni w długim okresie,
- otworzyć się na nowe kadry – zatrudniać młode, dobrze wykształcone osoby, które po zdobyciu doświadczenia będą mogły zastąpić obecne kadry,
- zatrudniać prezesów na warunkach menedżerskich, np. w drodze konkursu,
- systematycznie szkolić członków rad nadzorczych,
- tworzyć komórki marketingowe.

Porównując wyniki badań z 2003 i 2012 r., można zauważyć, że w okresie dziewięciu lat istniejące problemy w kierowaniu spółdzielnią nie zostały ograniczone, a niektóre nawet znacznie się nasiliły. Dotyczy to głównie zatorów płatniczych, wysokiego oprocentowania kredytów, dużej konkurencji na rynku, niekorzystnych relacji i dużej zmienności cen w rolnictwie (a stąd niestabilności rynku) oraz konieczności spełnienia wysokich wymagań jakościowych. Prezesi zarządów grup producenckich do zasadniczych problemów zaliczają trudności w zdobywaniu nowych rynków oraz konieczność rozwijania własnej bazy materialnej.

Bibliografia

- Brodziński M.G. (1999), Dylematy rozwoju spółdzielczości w Polsce. Warszawa, Fundacja „Rozwój SGGW”.
- Brzozowski B. (2005), Spółdzielczość wiejska w aktywizacji środowisk lokalnych na tle jej współczesnych problemów. Kraków, Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego.
- Brzozowski B., Brzozowska J. (2009), Stopień profesjonalizmu zarządzania a wyniki ekonomiczne spółdzielni pracy. *Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy*, nr 1, pp. 75–81.
- Dyka S., Grzegorzewski P. (2000), Zarządzanie spółdzielnią. Warszawa, Difin.
- Mierzwa D. (2010), Przedsiębiorstwo spółdzielcze, tradycja i współczesność. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.
- Monitor Spółdzielczy*, luty/marzec 2012 r.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 10.06.2014

Poprawa struktury obszarowej polskiego rolnictwa – podejście systemowe

Improving the area structure of Polish agriculture – a systemic approach

Mariusz Dacko, Aneta Dacko

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Streszczenie. Proces przemian struktury obszarowej polskiego rolnictwa cechuje się znaczną inercją. Zależy on m.in. od czynników społeczno-gospodarczych oraz politycznych. O ile zjawiska społeczno-polityczne mają charakter pierwotny, zachodzą spontanicznie i trudno nimi sterować, o tyle działania polityczne są celowe, a niekiedy szkodliwe. Zabory, reforma rolna okresu międzywojennego, wojny oraz polityka prowadzona w okresie powojennym przyczyniły się do dezorganizacji agrarnej struktury kraju, w efekcie czego polskie rolnictwo do dziś boryka się z nadmiernym rozdrobnieniem, któremu towarzyszy przeciążenie nadmiarem siły roboczej i mniejsza dochodowość na tle rolnictwa UE-15. Nie dziwią więc argumentowane względami ekonomicznymi postulaty reform mających przeciwdziałać rozdrobnieniu. W kontekście ekonomicznym poprawę struktury obszarowej można uznać za pożądaną, gdyż umożliwia ona zwiększenie skali i opłacalności produkcji, wzmacnia powiązanie gospodarstw z rynkiem, a co za tym idzie – służy polepszeniu ekonomicznej sytuacji rodzin rolników i podniesieniu ich statusu społecznego. Z drugiej strony, zbyt radykalne próby zmiany struktury obszarowej w kierunku jej koncentracji mogą przynieść liczne zagrożenia: wzrost bezrobocia i pogrążenie wsi w kryzysie, niekorzystne zmiany kulturowe, przyspieszenie zaniku tradycji wiejskiej oraz pogorszenie stanu środowiska przyrodniczego. Rozważania prowadzone w artykule wiodą do refleksji, że przy wszelkich próbach reformowania rolnictwa należy na nie spoglądać jak na złożony i silnie powiązany z otoczeniem system, który reaguje z oporem i inercją na bodźce. W systemie tym występują liczne sprzężenia zwrotne, ograniczenia, a nierzadko też i sprzeczności. Ma on również niewątpliwie ograniczoną odporność na forsowanie zbyt radykalnych zmian. Zarządzanie takim systemem wymaga więc znajomości jego struktury, którą tworzą nie tylko elementy, lecz także łączące je relacje. Sterowanie zmianami w rolnictwie to proces wymagający najczęściej działania wielokierunkowego. Działanie to staje się skuteczne, gdy interwencja zostaje skierowana tam, gdzie według dostępnej wiedzy bodziec (czasem nawet niewielki) powinien przynieść

znaczącą reakcję. Taki bodziec do przemian rozdrobnionego rolnictwa mogłoby stworzyć przededefiniowanie obowiązującego w Polsce pojęcia gospodarstwa rolnego, ograniczenie wsparcia dla gospodarstw, których produkcja jest przeznaczana jedynie na samozaopatrzenie, wprowadzenie podatków od odlogów, a także wdrożenie bardziej zdecydowanych zachęt dla inicjatyw rolniczej sprzedaży bezpośredniej, zarówno indywidualnej, jak i w ramach tworzonych przez rolników grup producenckich.

Słowa kluczowe: struktura obszarowa • rolnictwo indywidualne • podejście systemowe

Abstract. The transformation of the area structure of Polish agriculture is a process exhibiting considerable inertia. It depends on, inter alia, socio-economic and political factors. While the socio-economic phenomena have a primary nature, occur spontaneously, and are difficult to control, the political activities are voluntary and sometimes harmful. The annexations, land reform between the wars, and politics conducted under a socialist system in the post-war period contributed to the disorganisation of the agrarian structure of Poland. Consequently, Polish agriculture still suffers from excessive fragmentation, accompanied by excess workforce overload and lower profitability in comparison with the EU-15 countries. Economically grounded demands for a reform intended to counteract the fragmentation, therefore, come as no surprise. In the economic context, an improvement in the area structure can be considered desirable as it makes it possible to increase the scale and profitability of production, strengthen the connection between farms and the market, and thus also improve the economic situation and social status of farmer families. On the other hand, too radical attempts to change this structure by way of concentration can bring a number of risks: a rise in unemployment, immersion of the village in crisis, negative cultural change, decline of rural tradition, and deterioration of the natural environment. The analyses conducted in the paper lead to the reflection that any attempts at agricultural reform should consider the agriculture as a complex system strongly associated with the environment, which reacts with resistance and inertia to stimuli. In such a system, there are numerous feedback loops, limitations, and often also contradictions. It is also undoubtedly limited by the resistance to push for too radical changes. Managing such a system, therefore, requires knowledge of its structure (which is formed not only by the elements themselves but also by relationships between them), and the mechanisms of its action. Controlling the changes in agriculture is a process that usually requires multi-directional action. Such action becomes effective when intervention is addressed to the points where, according to the available knowledge, the stimulus (sometimes even weak) is expected to bring a significant reaction. Such a stimulus for transformation of agriculture in Poland would be an attempt at redefining the current concept of a farm, reducing the support for farms whose production is earmarked only for subsistence, introducing taxes on fallow land, and implementing more powerful incentives to encourage initiatives for direct sales of agricultural products, both individually and by farmers united in producer groups.

Key words: area structure • private farming • systemic approach

Wstęp

Polska dysponuje znaczącymi zasobami użytków rolnych. Wśród krajów Unii Europejskiej większe zasoby ziemi rolniczej posiada jedynie Francja i Hiszpania, porównywalne zaś Wielka Brytania, Niemcy, Rumunia i Włochy. Już choćby z tego

względem polskie rolnictwo ma duże znaczenie zarówno w samej Unii, jak i w skali świata. W sferze wskaźników produkcyjnych świadczą o tym wysokie lokaty w światowej produkcji żyta, ziemniaków, buraków cukrowych, mleka krowiego oraz mięsa z uboju. Polska produkuje około 10% unijnego zboża, 8% mięsa z uboju oraz 8% mleka. Pełniejsze wykorzystanie znaczącego potencjału produkcyjnego polskiego rolnictwa i poprawę dochodowości tego sektora utrudnia jednak nadmierne rozdrobnienie gospodarstw rolnych.

O strukturze obszarowej rolnictwa decydują nie tylko czynniki społeczno-gospodarcze, uwarunkowania przyrodniczo-geograficzne i położenie geopolityczne danego kraju, ale też konsekwentnie realizowane polityczne decyzje jego rządu. Jak podają Musiał i Otoliński (2009), duńską strukturę agrarną budowano niemal przez stulecie, stawiając na silne ekonomicznie gospodarstwa rodzinne. Niemiecką strukturę celowo dywersyfikowano, dzięki czemu rolnictwo tego kraju opiera się na zróżnicowanych obszarowo gospodarstwach rodzinnych i dużych nowoczesnych spółkach rolnych (Dacko M. i Dacko A. 2011). Przyglądając się dzisiaj rolnictwu naszych sąsiadów (nie tylko zachodnich), można zauważyć, że w jego strukturze znaczącą pozycję zajmują gospodarstwa duże i bardzo duże. Według danych z 2010 r. (Poczta 2013), w Danii aż 34,2% gospodarstw prowadzących działalność rolniczą ma powierzchnię co najmniej 50 ha, w Niemczech – 28,4%, w Czechach – 29,9%, a na Słowacji – 12,2%. W Polsce, po niemal półwieczu rządów niechętnie patrzących na wszelkie przejawy własności prywatnej i ponad dwudziestu latach gospodarki rynkowej, udział takich gospodarstw wynosi zaledwie 1,7% ogółu.

Rozproszenie ziemi rolniczej niewątpliwie może stanowić poważny problem wydajnościowo-produkcyjny. Należy jednak pamiętać, że tendencja do ekonomizacji rolnictwa przez tworzenie dużych podmiotów też powinna być wyważona, aby proces ten nie wymknął się spod kontroli. Rolnictwo jest bowiem złożonym systemem, a jedną z typowych cech takich systemów – oprócz inercji i antyintuicyjności – jest ich dość chwiejna równowaga. Gdy na elementy wrażliwe złożonego systemu zadziała odpowiednio silny bodziec, rozwój systemu w pewnym kierunku może potoczyć się gwałtownie, a zmiany mogą być nie tylko nieoczekiwane, ale również niepożądane. W tym kontekście ciekawy przypadek stanowi rolnictwo ukraińskie. Otóż podczas jego transformacji zainicjowanej w 1991 r. nie rozparcelowano kołchozów, lecz doprowadzono do ich przekształcenia w wielkie agroholidingi. Podmioty te dobrze odnalazły się w nowych realiach i dziś wiele z nich działa na powierzchni dziesiątek, a nawet setek tysięcy hektarów. Po latach skala koncentracji ziemi rolniczej stała się na Ukrainie wręcz niewyobrażalna – szczególnie dla rolnika z południowej Polski, gdzie gospodarstwo o średniej wielkości ma 2–3 ha i może składać się z kilku, a nawet kilkunastu odrębnych działek. Patrząc na problem struktury agrarnej w ujęciu systemowym, można powiedzieć, że żadna skrajność nie jest dobra, a jeśli nawet jest dobra w jednym kontekście, to w innym okazuje się zła lub wręcz katastrofalna. Biorąc pod uwagę kontekst ekonomiczny, trzeba przyznać, że rolnictwo ukraińskie było jedynym działem gospodarki tego kraju, który nie tylko oparł się zapoczątkowanej w połowie 2012 r. recesji, lecz w 2013 r. odnotował znaczący wzrost. Nie ma jednak róży bez kolców: dziś 100 największych agroholidingów ukraińskich dysponuje niemal 1/3 ziemi rolniczej tego kraju (6,7 mln ha), a trzeba wiedzieć,

że ogółem gospodaruje na niej około 50 tys. podmiotów¹. Największy z ukraińskich agroholdingów operuje na obszarze 670 tys. ha i znajduje się w pierwszej dziesiątce latyfundiów świata. Skalę koncentracji ziemi rolniczej na Ukrainie obrazuje fakt, że dwa tej wielkości gospodarstwa zajmują powierzchnię porównywalną z obszarem całego województwa lubuskiego czy śląskiego. Na uboczne skutki przyjęcia takiego modelu rolnictwa nie trzeba było długo czekać. Zaczęły narastać kontrasty społeczno-ekonomiczne na ukraińskiej wsi, która pogrążyła się w głębokim kryzysie. Przykład Ukrainy pokazuje, że druga skrajność w kształtowaniu struktury obszarowej rolnictwa, czyli koncentracja ziemi i kapitału w rękach ogromnych, nastawionych wyłącznie na zysk podmiotów, jest równie niebezpieczna jak wymykające się spod kontroli rozdrobnienie. Tym bardziej, że w owym nastawieniu na zysk rolnik zamienia się w wielkiego przedsiębiorcę, producenta, biznesmena, czemu zwykle towarzyszy utrata tego, co przez całe wieki było immanentną cechą i przymiotem rolnika. Zanika poczucie jedności z naturą, szacunek do ziemi, solidarność ze społecznością wsi, a przede wszystkim poczucie odpowiedzialności za wyprodukowaną i sprzedawaną żywność. W Europie Zachodniej już na przełomie XX i XXI wieku wyraźnie zaczęły ujawniać się negatywne środowiskowe i społeczne skutki koncentracji, uprzemysłowienia i intensyfikacji rolnictwa. W krajach, w których zindustrializowane rolnictwo osiągnęło progi wydajności, pojawiły się problemy z nadprodukcją żywności, z chorobami i epidemiami, z degradacją środowiska rolniczego i spadkiem jego bioróżnorodności. W Stanach Zjednoczonych, gdzie statystyczny rolnik jest w stanie wyżywić sto osób, olbrzymie przyrosty plonów i produktywności zwierząt zostały okupione szkodą zarówno dla człowieka, jak i przyrody. Coraz powszechniejszy jest pogląd, że rolnictwo to wyspecjalizowało się w produkcji na masową skalę żywności niezdrowej dla człowieka (Dacko M. i Dacko A. 2011).

Dzięki przekształceniu gospodarstw rolnych w wielkie uprzemysłowione przedsiębiorstwa, koncerny i holdingi, współczesny świat zachodni zapomniał o głodzie. Rozmywa się jednak przy tym odpowiedzialność za produkowaną żywność, wybuchają liczne skandale związane ze sprzedażą żywności przeterminowanej, zawierającej groźne dla człowieka mikroorganizmy lub substancje chemiczne. Społeczeństwo cierpi przy tym na choroby, z którymi współczesna medycyna słabo sobie radzi. Należą do nich choćby coraz liczniejsze przypadki nietolerancji pokarmowej i alergii. Dalajlama, wypowiadając się o paradoksy naszych czasów, stwierdził niegdyś trafnie, że jedząc coraz większe ilości posiłków, przyjmujemy w nich coraz mniej substancji odżywczych, zaś zażywając coraz większe ilości leków, mamy coraz mniej zdrowia. Wedle prognoz światowej Organizacji Zdrowia (WHO), w perspektywie kilku najbliższych lat aż 1/3 Amerykanów i 1/4 Brytyjczyków stanowić będą ludzie otyli, a więc osoby z potencjalnie większymi problemami zdrowotnymi, których sumaryczne koszty społeczne (nadkonsumpcji, leczenia, hospitalizacji, spadku wydajności i wzrostu absencji w pracy) mogą być ogromne.

Przemiany we współczesnym rolnictwie rodzą dalekosiężne skutki społeczno-środowiskowe nie tylko dla wsi i obszarów wiejskich. Uzyskanie pełnego oglądu,

¹ <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-02-07/transformacja-ukraińskiego-rolnictwa-od-kolchozow-do>

logiczne systemowe uporządkowanie i ocena współzależności rozmaitych konsekwencji takich zjawisk, jak specjalizacja, koncentracja, intensyfikacja czy marginalizacja, jest zadaniem trudnym, ale niezbędnym w planowaniu wszelkich reform struktury obszarowej rolnictwa.

Niniejsza praca ma celu usystematyzowanie problematyki kształtowania się struktury obszarowej rolnictwa oraz dyskusję nad ewolucją i możliwymi reformami tej struktury w Polsce.

Materiał i metody

Praca ma charakter przeglądu. Na podstawie wyselekcjonowanej literatury dokonano analizy i syntezy zagadnienia kształtowania się struktury obszarowej rolnictwa. Następnie, w świetle ogólnej teorii systemów, wskazano na potencjalne możliwości sterowania tym procesem.

Wyniki

Struktura obszarowa polskiego rolnictwa – od PRL do współczesności

Anormalne rozdrobnienie rolnictwa w Polsce nie jest dziełem przypadku. Wypada przywołać tu choćby powojenne lata reformy rolnej przeprowadzonej na mocy dekretu (z dn. 6 września 1944 r.) wydanego przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, a skierowanej właśnie przeciw dużym gospodarstwom. Zlikwidowano wówczas majątki o powierzchni przekraczającej 50 ha (statystyki GUS dotyczące struktury obszarowej rolnictwa do dziś zdają się potwierdzać skuteczność tego przedsięwzięcia). Parcelacji podlegały też mniejsze gospodarstwa. Po tej reformie polskie ziemiaństwo, jako warstwa społeczna, praktycznie przestało istnieć. W pewnym stopniu polepszyła się wprawdzie sytuacja chłopów bezrolnych i małorolnych, ale z makroekonomicznego punktu widzenia więcej było szkód niż korzyści. Przymusowa parcelacja ziemi doprowadziła do likwidacji najlepszych, rozwojowych, dużych i zorientowanych rynkowo gospodarstw towarowych. Ich miejsce zajęły twory sztuczne i karłowate, ledwie funkcjonujące na własne potrzeby, powiązane słabo lub w ogóle niepowiązane z rynkiem. W ciągu czterech lat przejęto około 10 tys. majątków ziemskich o łącznej powierzchni wynoszącej, według różnych źródeł, od 3 do nawet 6 mln ha. W miejsce dużych i silnych ekonomicznie gospodarstw rolnych o średniej wielkości kilkuset hektarów powstało kilkaset tysięcy gospodarstw drobnych o powierzchni nieprzekraczającej 3 ha. Ziemię powierzano nierzadko osobom niemającym żadnego pojęcia o rolnictwie. Tak wykreowano rozdrobnienie, niszcząc zarazem historycznie zachowaną dotychczasową strukturę polskiego rolnictwa.

W okresie gospodarki nakazowo-rozdziałowej strukturę agrarną Polski kształtowały czynniki doktrynalne, czego wyrazem była nie tylko wspomniana reforma rolna. Rolnictwo objęto programem kolektywizacji, faworyzując sektor uspołeczniony. Na

rolników nałożono dostawy obowiązkowe (po zaniżonych cenach) proporcjonalne do areалу posiadanej ziemi. Ustanowione normy obszarowe także przeciwdziałały powiększaniu gospodarstw indywidualnych. Nie bez znaczenia było również pogarszanie się kondycji ekonomicznej kraju i narastanie ubóstwa społeczeństwa.

Po zmianie systemu gospodarczego, w początkowym okresie transformacji, na niekorzystne zmiany struktury agrarnej wpłynął m.in. nasilony proces ubożenia rolników – na początku lat 90. XX wieku parytet dochodów rolniczych spadł w Polsce poniżej 70% przeciętnego dochodu w kraju. Regulacje Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) zdawały się przy tym petryfikować małorolny stan, gdyż aby zostać beneficjentem rolniczego ubezpieczenia emerytalno-rentowego, wystarczyło (i nadal wystarczy) posiadać 1 ha użytków rolnych, nie trzeba było nawet prowadzić działalności rolniczej. Samo posiadanie ziemi stało się w ten sposób warunkiem skorzystania z przywileju tańszych świadczeń. Od momentu wstąpienia Polski do Unii Europejskiej na strukturę agrarną kraju zaczęły również oddziaływać mechanizmy Wspólnej Polityki Rolnej, zdaniem Wilkina (2010) – niekorzystnie. Szczególnie istotnym elementem WPR wpływającym na strukturę agrarną stały się płatności bezpośrednie przyznawane rolnikom prowadzącym działalność na obszarze co najmniej 1 ha UR i utrzymującym te użytki w dobrej kulturze rolnej. Corocznie ubiega się o nie w Polsce około 1,4 miliona rolników. Możliwość korzystania z owych świadczeń hamuje obrót ziemią i utrudnia powiększanie gospodarstw rozwojowych, sztucznie podtrzymuje zaś funkcjonowanie gospodarstw drobnych, które nic nie produkują lub produkują jedynie na samozaopatrzenie.

Przytoczone fakty znajdują odzwierciedlenie w danych statystyki publicznej. W 1950 r., dwa lata po zakończeniu reformy PKWN, połowa z ogólnej liczby 2,76 mln gospodarstw indywidualnych miała powierzchnię nieprzekraczającą 5 ha UR. Do 2010 r. liczba gospodarstw indywidualnych w Polsce zmalała wprawdzie do 1,56 mln, lecz na tle krajów UE-15 nadal pozostawała zbyt duża. W tej ogólnej liczbie udział gospodarstw bardzo małych (o powierzchni nieprzekraczającej 2 ha UR) wynosił 22%, co oznaczało wzrost w stosunku do lat 50. ubiegłego wieku. Struktura obszarowa polskiego rolnictwa uległa polaryzacji: ubyło gospodarstw o powierzchni 5–10 ha, a przybyło podmiotów największych i najmniejszych. Udział gospodarstw o średniej wielkości wyraźnie się zmniejszył na przestrzeni ostatnich 60 lat. Jeszcze w latach pięćdziesiątych gospodarstwa takie stanowiły ponad 1/3 wszystkich gospodarstw indywidualnych w Polsce, dziś w ogólnej strukturze stanowią niewiele ponad 1/5. Szczególnie niekorzystnie ukształtowała się struktura obszarowa południowej Polski, gdyż rozdrobnienie dotyczy tu nie tylko gospodarstw, ale i użytkowanych przez nie pól. W województwie małopolskim średnia powierzchnia gospodarstwa wciąż nie przekracza nawet 4 ha UR. W niemal stu obrębach wiejskich województwa przeciętna działka rolna ma obszar porównywalny do obszaru małej lub średniej działki budowlanej. W obrębach o tak dużym rozdrobnieniu jednostka rejestrowa² (o średniej powierzchni 2,4 ha) mogła się składać aż z 37 działek ewidencyjnych. Znany jest przypadek kilkuhektarowego gospodarstwa na Podhalu, które składało się z ponad 140 działek. Tamtejsze gospodarstwa

² Jednostka rejestrowa – działki położone w granicach jednego obrębu ewidencyjnego, wchodzące w skład jednej nieruchomości rolnej.

większe (nawet kilkudziesięciohektarowe) mogłyby skutecznie konkurować nawet na rynku ponadlokalnym, gdyby nie absurdalne wręcz rozdrobnienie posiadanych przez nie pól (Dacko M. i Dacko A. 2012). Korzystniejsza struktura obszarowa ukształtowała się na północy kraju. W województwie zachodniopomorskim średnia powierzchnia gospodarstwa wynosi dziś 30 ha UR, a w warmińsko-mazurskim – 22,9 ha UR. Tu nie dziwią gospodarstwa kilkudziesięciohektarowe, do rzadkości nie należą też rolnicy dysponujący areałami kilkusethektarowymi. Największe z gospodarstw, położone w Bartoszycach na Warmii, zajmuje powierzchnię 12 tys. ha UR, z czego niemal 70% stanowią grunty własne³.

Ani skrajne rozdrobnienie, ani koncentracja gruntów rolnych w zasadzie nie powinny zaskakiwać analityka systemów. Właściwością złożonych systemów jest inercja polegająca na tym, że raz zapoczątkowany proces może toczyć się swoim trybem nawet wówczas, gdy bodźce nie są już tak silne jak wtedy, gdy proces ów był inicjowany. Inercja systemu sprawia, że wyhamowanie niepożądanych tendencji jest równie trudne jak ich zainicjowanie. Prawidłowość ta stanowi swoistą przestrożę dla wszelkich reformatorów postulujących zmiany radykalne i natychmiastowe. W tym kontekście trzeba się zgodzić z Zegarem (2011), że dziś polityka rolna Polski z pewnością bardziej potrzebuje ewolucyjnego modelu zmian struktury indywidualnych gospodarstw rolnych niż jakiegokolwiek rewolucji w tym zakresie. Tym bardziej, że siłom rynku niewątpliwie przeciwstawiać się będzie mający podłoże systemowe opór „realnej materii”.

Systemowy kontekst kształtowania się struktury obszarowej polskiego rolnictwa

W ujęciu systemowym można przyjąć, że struktura obszarowa obrazuje pewien stan systemu rolnictwa w danej chwili, a jej przemiany są efektem wzajemnych oddziaływań między elementami tego systemu oraz wzajemnych oddziaływań tych elementów z otoczeniem. Tym samym uzasadnione jest spojrzenie na problem kształtowania się struktury obszarowej rolnictwa przez pryzmat ogólnej teorii systemów. Przedmiot zainteresowania tej teorii stanowi system, czyli byt przejawiający swoje istnienie przez synergiczne współdziałanie swych elementów. Systemy mogą być zarówno naturalne, jak i sztuczne. Powstanie sztucznego systemu inicjuje człowiek, często jednak zachowanie i rozwój takiego systemu zaskakuje i przerasta jego twórcę, prowadząc do niezamierzonych konsekwencji. Rolą inżynierii systemów jest optymalizacja wysiłku, efektu i ryzyka przy powoływaniu do życia i funkcjonowaniu systemów oraz sprawienie, by były one harmonijnie wplecione w otoczenie (Cempel 2003). Dziś zagadnienie owej harmonii z otoczeniem wydaje się szczególnie trudnym wyzwaniem dla rolnictwa europejskiego, które już od półwiecza zrywa więzi z modelem tradycyjnym. Jak zauważa Runowski (2002), rolnictwo europejskie, przechodząc do modelu konwencjonalnego, zostało podporządkowane idei maksymalizacji efektu ekonomicznego, co niosło wiele ujemnych następstw i odbywało się coraz wyraźniej kosztem środowiska, jakości produktów rolnych, stanu zdrowia zwierząt i ludzi.

³ <http://www.farmer.pl/fakty/polska/najwieksi-polscy-rolnicy,39217.html>

Gdy człowiek powołuje do życia systemy, rzadko jest mu obojętne ich zachowanie, dlatego próbuje nimi sterować. Regulski (1974) pisze, że sterowanie oznacza uzyskiwanie pewnych zamierzonych zmian przedmiotu naszego zainteresowania. Sterowanie odbywa się poprzez oddziaływanie na wejścia systemu. Jednostka sterująca (np. rząd) kontroluje wejścia systemu rolnictwa i w pewnych granicach wyznacza ich stany (np. ustalając zasady opodatkowania, ubezpieczenia czy subwencjonowania posiadaczy gospodarstw rolnych). Zakres kontroli wejść przesądza o wielkości i charakterze bodźców, jakimi jednostka sterująca oddziałuje na system w procesach sterowania. Sterowanie systemami złożonymi jest wielką sztuką choćby dlatego, że wywołanie jakiegokolwiek zmiany w strukturze systemu sterowanego wymaga czasu (Regulski 1974). Czas upływający od momentu rozpoczęcia działania do pojawienia się widocznych efektów nazywa się czasem reakcji systemu sterowanego. Zanim działanie (np. reforma ukierunkowana na poprawę struktury obszarowej) zostanie podjęte, musi być najpierw odpowiednio przygotowane. Czas od chwili powzięcia zamysłu do rozpoczęcia działania to okres reakcji systemu sterującego (w naszych rozważaniach – rządu). W praktyce zarządzania systemami gospodarczymi oba czasy mogą być długie. Często potrzeba działania jest ewidentna, ale nim zostanie ono podjęte, mijają długie lata. Kotarbiński (1965) zauważa, że ludzie starają się nie dostrzegać niewygód i problemów, dopóki te nie osiągną odpowiednio poważnej miary. Wtedy dopiero zaczyna się przeciwdziałanie prowadzące do nowych usprawnień. Ten paradoks dynamiki postępu przejawia się w dość przewrotnym porzekadłe „im gorzej, tym lepiej”. Być może, jest to właśnie przypadek często postulowanej reformy KRUS, która mogłaby przyczynić się do poprawy struktury obszarowej, ale z różnych przyczyn nie jest podejmowana.

Regulski (1974) wskazuje, że okres reakcji systemu sterującego – będący miarą jego operatywności i sprawności organizacyjnej – powinien być możliwie krótki. Zależy to od dobrze zorganizowanego przetwarzania informacji i podejmowania decyzji (aby podjąć zamysł, a następnie działanie, najpierw należy się dowiedzieć, że jest ono potrzebne).

Jak już wspomniano, pierwsze pożądane efekty działania mogą w systemach złożonych o dużej inercji pojawić się dopiero po latach. Z cybernetycznego punktu widzenia okres reakcji systemu sterowanego zależy od zamierzonych zmian rozwojowych, od podjętych działań, od okoliczności, w jakich działania te są realizowane, oraz od cech samego systemu. Jest on długi szczególnie w przypadku działań inwestycyjnych czy restrukturyzacji gospodarki. Nie można się więc łudzić, że strukturę obszarową rolnictwa da się poprawić szybko i radykalnie, bo tak można ją jedynie zniszczyć. Oczywiście, z punktu widzenia sterowania byłoby najlepiej, gdyby okres reakcji systemu sterowanego był krótki. Okres ten można uznać za miarę sprawności działania systemu sterującego (rządu), zdeterminowanej odpowiednim doбором środków i metod. Zdaniem Regulskiego (1974), można ten okres skrócić, działając na dany system w sposób skoordynowany i jednocześnie poprzez wiele kanałów. To zalecenie przypomina postulat usprawnieniowy Kotarbińskiego (1965) dotyczący kumulacji działań w odniesieniu do ich wspólnego celu. Ale determinantą sukcesu w sterowaniu złożonym systemem nie jest samo tylko skierowanie skomasowanych działań ku wspólnemu celowi. Cybernetyka podpowiada, że działanie takie będzie najskuteczniejsze, gdy interwencja zostanie skierowana tam, gdzie wedle dostępnej wiedzy niewielki bodziec powinien przynieść dużą reakcję.

Warto w świetle cybernetycznej teorii systemów ustosunkować się też do kwestii stabilności systemu rolnictwa. Lange (1962) dowodzi, że warunek stabilności wiąże się ściśle ze strukturą systemu, a konkretniej z występowaniem w owej strukturze przynajmniej jednego sprzężenia zwrotnego o określonych właściwościach. Gdy układ nie zawiera sprzężeń zwrotnych, jego stan poza stanem równowagi jest nieoznaczony. Układ taki, raz wytracony ze stanu równowagi, może przybrać dowolny stan. Jest on niejako „martwy”, gdyż wytracony z równowagi pozostaje w stanie dowolnym. Układy bez sprzężeń zwrotnych są obojętne zarówno co do stanu wejść, jak i wyjść elementów. Rolnictwo ze swą strukturą z pewnością nie jest martwym układem. Nie przybiera struktury dowolnej, lecz pewną historycznie ustaloną, z oporem reagując na wszelkie bodźce z otoczenia. Powinni o tym pamiętać wszyscy reformatorzy. Istnienie przynajmniej jednego sprzężenia zwrotnego jest warunkiem koniecznym stabilności układu. Nie jest to jednak warunek wystarczający. Sprzężenie (lub sprzężenia) musi mieć charakter kompensacyjny – w razie odchylenia układu od stanu równowagi sprzężenie to musi osłabiać zmiany stanu wejść elementów układu. W ujęciu systemowym jest to właśnie ów opór „realnej materii” przywołany przez Zegara (2011) w rozważaniach o potrzebie zmian struktury obszarowej polskiego rolnictwa.

Dyskusja nad modelem zmian struktury obszarowej polskiego rolnictwa

Jednym z zasadniczych celów stawianych przed polskim rolnictwem jest zwiększenie średniej powierzchni gospodarstwa (Kałuża 2009). Jakim mechanizmom podlega obecnie struktura obszarowa obecnie i jakim miałyby podlegać w przyszłości? Niełatwo odpowiedzieć na to pytanie, choć podjęto już pierwsze próby⁴ matematycznego opisu mechanizmu zmian struktury obszarowej polskiego rolnictwa, stosując w tym celu model dynamiki systemów (Dacko i in. 2012). Do obliczeń wykorzystano dane statystyczne o strukturze obszarowej polskiego rolnictwa w latach 1950–2009. Zważywszy że uzyskane wyniki odzwierciedlały okres 60-letni, a symulację zmian struktury obszarowej uruchomiono na kolejne 40 lat, badaniami objęto łącznie całe stulecie. Przyjmując upraszczające założenie o nieziennej konkurencyjności poszczególnych grup obszarowych gospodarstw, autorzy (Dacko i in. 2012) przewidują, że do 2050 r. udział gospodarstw o powierzchni 2–10 ha UR zmniejszy się z 71% do 44%. W strukturze obszarowej polskiego rolnictwa niemal 1/3 będą stanowiły gospodarstwa bardzo małe (do 2 ha UR), a blisko 20% gospodarstwa większe (powyżej 15 ha UR). Omawiany model, uwzględniający sytuację społeczno-polityczną warunkującą dotychczasowe przemiany w rolnictwie, wskazywał, że przy braku reform będzie postępowała polaryzacja struktury obszarowej gospodarstw i w perspektywie 40 lat wyłoni się w efekcie tego procesu rzeczywistość, w której gospodarstwa rodzinne o średniej wielkości staną się już jedną z mniej licznych grup obszarowych.

W kwestii pożądanej wielkości gospodarstwa rolnego trudno wskazywać jednoznacznie jakieś normatywy, a świat nauki i rolnicy niekoniecznie mówią jednym

⁴ Wyniki zaprezentowano na polsko-ukraińskim seminarium naukowym podczas wizyty studyjnej w Połtawskiej Państwowej Akademii Rolniczej na Ukrainie.

głosem. Warto zwrócić uwagę na to, co o poprawie struktury obszarowej gospodarstw drobnych sądzą sami rolnicy, chociaż nawet oni mają w tej sprawie zróżnicowane opinie. Z ankiety przeprowadzonych wśród 60 posiadaczy gospodarstw drobnotowarowych w gminach wiejskich województw mazowieckiego i lubelskiego wynikało, że niemal połowa z nich zamierza powiększyć obszar swego gospodarstwa (Kałuża 2009). Rolnicy ci, prowadząc na niewielkich areałach (do 10 ha) produkcję roślinno-zwierzęcą, uznali swe dochody za niewystarczające. Za optymalną wielkość gospodarstwa uważali oni 31–50 ha UR (55% ankietowanych), 20–30 ha UR (35%) lub 10–19 ha UR (10%). Naukowe postulaty dotyczące dolnego optimum wielkości powierzchni gospodarstwa rodzinnego także bywają bardzo różne. Rozsądny wydaje się zaproponowany przez Zegara (2009) przedział 20–30 ha, który w kilku województwach już osiągnięto. Zdecydowanie trudniej jest określić górną granicę wielkości gospodarstw rodzinnych, kryteria czysto ekonomiczne schodzą bowiem wówczas na dalszy plan. Istotne stają się natomiast czynniki społeczno-polityczne oraz zdolność środowiska wiejskiego do zaakceptowania dominacji najemnej siły roboczej i tolerowania dużych dysproporcji dochodowych. W tym kontekście, zdaniem Zegara (2009), powierzchnia gospodarstwa nie powinna przekraczać 100 ha. Inaczej widzą to górne optimum przedsiębiorcy działający w sektorze rolniczym. Jak podaje Pierwszy Portal Rolny, zdaniem ekspertów z litewskiej spółki akcyjnej Agrowill Group, szansą na rozwój polskiego rolnictwa są gospodarstwa o powierzchni 4–5 tys. ha. Eksperti z Agrowill Group sądzą, że jedynie tak znaczne powiększenie wielkości gospodarstw spowoduje pożądane podniesienie rentowności upraw, gospodarstwa będą bowiem wówczas sprawniej zarządzane, wyspecjalizują się w produkcji i wdrożą najnowsze technologie. Na Litwie Agrowill Group zarządza 30 tysiącami hektarów podzielonych na 38 wielkich przedsiębiorstwach rolniczych. Cytowany portal donosi, że trwają prace nad przeniesieniem takiego modelu produkcji na polski grunt⁵. W świetle wyżej prezentowanych refleksji Zegara (2009) można mieć jednak poważne wątpliwości, czy ten model gospodarowania powinien być propagowany w polskim rolnictwie.

Żak (2006) podaje za Stelmachem (1971), że optymalny obszar gospodarstwa indywidualnego powinien być taki, aby na jednostkę siły roboczej – zależnie od jakości gleb, odległości od punktu skupu, stopnia zmechanizowania prac itp. – przypadło od 7,74 do 13,90 ha gruntów ornych. Wynika stąd, że przeciętne rolnicze gospodarstwo rodzinne, dysponujące 2 jednostkami siły roboczej, powinno posiadać od 15 do 28 ha gruntów ornych. Odmienna powinna także być optymalna wielkość gospodarstwa ukierunkowanego na produkcję zwierzęcą, roślinną lub mieszaną. W przypadku produkcji roślinnej inne zapewne będzie też optimum dla upraw polowych, ogrodniczych bądź trwałych.

Dokonując syntezy literatury przedmiotu, Woch (2001) stwierdza, że określenie optymalnej wielkości gospodarstw rodzinnych nie jest łatwe ani jednoznaczne. Optimum powierzchni determinuje przede wszystkim rachunek ekonomiczny. Jego wynik zależy od prawidłowej relacji między wielkością powierzchni i jakością użytków rolnych, stanem wyposażenia w siłę roboczą i wielkością trwałego majątku produkcyjnego, które w określonych warunkach społeczno-ekonomicznych umożliwiają rentowne prowadzenie gospodarstwa. W praktyce, jak pisze Woch (2001), sensowne

⁵ <http://www.ppr.pl/artukul-polscy-rolnicy-powinni-zwiekszy-powierzchnie-159737.php>

i możliwe jest jedynie wypracowanie pewnych rozwiązań modelowych dostosowanych do warunków lokalnych. Aby ustalić lokalne optimum dla danej grupy gospodarstw, trzeba przeprowadzić wielokryterialną analizę czynników produkcji w typowym dla lokalnych warunków gospodarstwie oraz uwarunkowań przestrzennie-organizacyjnych, naturalnych i innych. Jest to zarazem odpowiedź, że również ewentualny model dynamiki zmian struktury obszarowej rolnictwa, jako narzędzie kształtowania tej struktury, powinien w swej szczegółowości uwzględniać uwarunkowania lokalne lub przynajmniej regionalne.

Doświadczenia z zakresu praktyki urzędzeniowo-rolnej wskazują, że nawet czysto techniczne rozwiązania, jakimi są podejmowane na obszarach wiejskich scalenia gruntów, tylko w niewielkim stopniu wpływają na przeciętną powierzchnię gospodarstwa na obszarze scalenia. W przypadku niektórych obiektów scaleniowych zauważano nawet zjawisko zmniejszania się średniej powierzchni jednostki rejestrowej po scaleniu (Janus 2011). Jeśli nawet udawało się polepszyć strukturę obszarową, to zwykle zmiany te miały charakter tymczasowy, gdyż obrót ziemią, a szczególnie jej dziedziczenie, powodowały wtórne rozdrobnienie. Być może więc warto byłoby rozważyć na obszarach o skrajnym rozdrobnieniu agrarnym wprowadzenie w planach zagospodarowania przestrzennego zakazu podziału gruntów rolnych na działki mniejsze od 1 ha.

Nasuwa się refleksja, że obecne uwarunkowania prawne i techniczne jawią się jako nieukierunkowane na postulowane zmiany struktury obszarowej gospodarstw ku konsolidacji i tworzeniu większych podmiotów. Brakuje narzędzi umożliwiających wieloaspektowe przewidywanie wpływu polityki państwa na kształtowanie się struktury obszarowej rolnictwa. Problem małych nierentownych podmiotów w polskim rolnictwie wciąż istnieje, choć przykład Ukrainy podpowiada, że jego rozwiązania raczej nie należy poszukiwać w dążeniu do drugiej skrajności – tworzenia wielkich latyfundiów.

Struktura obszarowa – skutek czy przyczyna problemów polskiego rolnictwa?

Zważywszy na fakt, że nawet przy dużym rozdrobnieniu polskie rolnictwo zajmuje znaczące miejsce w produkcji rolnej Unii Europejskiej i świata, warto się zastanowić, czy optymalizowanie jego struktury agrarnej na wzór rozwiniętych krajów europejskich w ogóle jest potrzebne. Zasadne wydają się także pytania, czy postulowane zmiany faktycznie powinny być ukierunkowane na wzrost powierzchni gospodarstw oraz czy powiększanie gospodarstw powinno być celem samym w sobie. Może raczej należałoby za zasadniczy cel reform obrąć eliminację odłogowania ziemi rolniczej i spekulowania nią? Może należałoby wyeliminować motywy zachowywania jej wyłącznie dla tańszych świadczeń emerytalno-rentowych bądź wykorzystywania pod szyldem „bycia rolnikiem” jedynie na samozaopatrzenie? Może należałoby podjąć reformy ukierunkowane na skracanie łańcuchów agrobiznesu, w których największą część zysku ze sprzedaży żywności wyprodukowanej przez rolnika przejmują pośrednicy, hurtownicy i detaliści, podobnie jak największą część dopłat do działalności inwestycyjnej przejmować mogą sprzedawcy sprzętu rolniczego, dyktując zań wyższe ceny?

Wydaje się, że zmiany w rolnictwie powinny przede wszystkim ożywić ten sektor gospodarki jako złożony system i w sposób możliwie najbardziej naturalny wyeliminować

wać zeń patologię. Czy najkorzystniejsza struktura obszarowa nie ujawniłaby się przy tym sama?

Sterowanie systemem jest najskuteczniejsze, gdy działania podejmowane przez system sterujący stają się bodźcem, który przy niewielkim natężeniu przynosi znaczące zmiany systemu sterowanego. W tym kontekście nasuwa się też ważna wskazówka: należy poszukiwać takiego kierunku reformy polityki rolnej, aby z jednej strony efektywnie wpłynął on na poprawę działania sektora rolniczego, z drugiej zaś nie doprowadził do jego szoku i dezorganizacji. Poważnym wyzwaniem byłoby w tym kontekście przededefiniowanie obowiązującego w Polsce pojęcia gospodarstwa rolnego, z rozważeniem wszelkich skutków tego przedsięwzięcia prawnego. Według definicji Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), za gospodarstwo rolne uważa się obszar ziemi wykorzystywany do produkcji rolnej. W polskiej nomenklaturze prawniczej, definiując gospodarstwo rolne, zaakcentowano znaczenie obszaru, zbagatelizowano zaś kwestię faktycznego prowadzenia produkcji rolnej. Takie podejście sprawia, że kierowca taksówki posiadający 1 ha ziemi może być traktowany jak rolnik, choć z ziemią tą nie jest związany i nie uprawia jej. Jeśli raz na rok zleci wykoszenie, to może być beneficjentem płatności obszarowej, zaś z samego faktu posiadania ziemi podlega tańszemu ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu w KRUS. Nie dziwi więc, że w Internecie wiele jest ofert typu: „pomożemy ci kupić hektar pola, abyś stał się rolnikiem i zyskał prawo do emerytury z KRUS”. Na tym tle wręcz konieczne wydaje się uwzględnienie w obowiązujących ustawowych definicjach gospodarstwa rolnego faktu prowadzenia zarobkowej działalności rolniczej jako najistotniejszego przymiotu tego gospodarstwa. Samo posiadanie ziemi rolniczej o minimalnej powierzchni zdefiniowanej ustawowo nie powinno uprawniać do korzystania ze wsparcia kierowanego do sektora rolniczego. Dla wyeliminowania praktyki korzystania z ubezpieczeń emerytalno-rentowych KRUS i płatności bezpośrednich przez nierolników niezbędna byłaby zatem zmiana spojrzenia na gospodarstwo rolne. Należy przypuszczać, że przyczyniłoby się to także do ożywienia obrotu ziemią rolniczą i polepszenia struktury obszarowej gospodarstw.

Zasadne wydaje się też relatywnie wysokie opodatkowanie odłogowanej ziemi rolniczej, co pozwoliłoby na wyeliminowanie motywów zakupu lub przetrzymywania gruntów rolnych w celach czysto spekulacyjnych. Podobne rozwiązania od lat znane są w gospodarce nieruchomościami zurbanizowanymi, gdzie w przypadku niezabudowania w określonym czasie gruntu oddanego w użytkowanie wieczyste obciąża się posiadacza tego prawa podwyższonymi opłatami rocznymi. Problem odłogowania w pewnym stopniu dotyczy także różniczan⁶ oraz osób, które nie nabyły ziemi w celach spekulacyjnych, lecz odziedziczyły ją, będąc mieszkańcami miast. W ich przypadku rozwiązaniem mogłaby oprócz sprzedaży być również dzierżawa⁷, w tym dzierżawa

⁶ Różniczanie – rolnicy posiadający działki siedliskowe w innym obrębie ewidencyjnym niż pozostałe grunty wchodzące w skład gospodarstwa.

⁷ Zwykle wyróżnia się trzy podstawowe formy dzierżawy ziemi: 1) dzierżawę w zamian za określone usługi, 2) dzierżawę za określony udział w uzyskanej produkcji, wypłacany w naturze lub pieniądzu, 3) dzierżawę w zamian za z góry ustaloną sumę pieniężną lub ilość produktów w naturze (Falkowski i Kostrowicki 2001).

z czynszem stanowiącym ułamek pożytków z rzeczy, tj. dzierżawa w zamian za określoną część produkcji w naturze (zaopatrzenie w produkty rolne mieszkańca miasta wydzierżawiającego ziemię).

Z punktu widzenia zarówno konsumentów żywności, jak i rolników wskazane byłoby skracanie łańcuchów agrobiznesu poprzez wspieranie wszelkich form sprzedaży bezpośredniej (Dacko i Płonka 2011). Takie rozwiązania można spotkać na przykład we Francji (Dacko 2008). Kilku producentów wspólnie otwiera sklep, w którym sprzedają swoje produkty. Bez pośredników i z wiadomego źródła klient może nabyć świeże produkty oraz żywność przetworzoną w warunkach domowych. W grupy producenckie zrzeszają się gospodarstwa rodzinne, które są zbyt małe, aby samodzielnie zaistnieć jako partnerzy dla dużych sklepów. Pozwala to równoważyć techniczno-ekonomiczną przewagę intensyfikacji produkcji w ramach modelu rolnictwa konwencjonalnego. Zwolennicy zrzeszania się tradycyjnych gospodarstw rodzinnych wysuwają też wiele argumentów natury społecznej, politycznej, a także psychologicznej. Wskazują, że działania kolektywne niewątpliwie byłyby skuteczną receptą na bólaczkę rozdrobnienia i wynikającego zeń braku opłacalności rolnictwa. Mogłyby one dotyczyć nie tylko wspólnej sprzedaży, ale też zakupu i użytkowania sprzętu rolniczego. Zrzeszenie się kilku rolników w ramach grupy producenckiej czy spółdzielni pozwoliłoby na znaczące obniżenie jednostkowych kosztów zakupu i utrzymania maszyn, które stałyby się tym samym dostępne nawet dla niewielkich podmiotów wciąż dominujących w strukturze obszarowej polskiego rolnictwa.

Podsumowanie

Polskie rolnictwo boryka się z wieloma problemami, których zasadniczym symptodem jest duże rozdrobnienie przy znacznej absorpcji siły roboczej. Towarzyszą temu nadużycia systemu emerytalno-rentowego przeznaczonego dla rolników (KRUS) oraz spekulacyjne motywy zakupu i posiadania ziemi. W obliczu tych problemów rola państwa nie może się sprowadzać wyłącznie do funkcji „nocnego stróża”. Komasacja ziemi nie powinna być jednak celem samym w sobie. Rozsądne reformy powinny być ukierunkowane na uzdrowienie rolnictwa jako systemu i eliminację występujących w nim patologii. Można przypuszczać, że wówczas jego struktura obszarowa z wpływem lat uległaby samoczynnie pewnej poprawie.

Rozdrobnienie niewątpliwie zagraża możliwości konkurowania polskiego rolnictwa z rolnictwem innych krajów Unii Europejskiej. Trudno więc odmówić racji głosom o konieczności poprawy struktury agrarnej kraju. Raz jeszcze trzeba jednak podkreślić, że poprawa taka zwykle następuje powoli, jest to proces złożony, a jego tempo i charakter są wielokierunkowo uwarunkowane. Dlatego też skutki ingerencji w strukturę agrarną i konsekwencje długofalowej polityki rolnej warto byłoby wyprzedzająco analizować, budując regionalne i lokalne modele dynamiki systemów i testując różne scenariusze, tym bardziej że – jak pokazuje historia – znacznie łatwiej zniszczyć dobrze ukształtowaną strukturę agrarną niż ją przywrócić.

Szczególnie potrzebny wydaje się efektywniejszy system zachęt do zrzeszania się rolników posiadających małe gospodarstwa. W tej akurat kwestii wzorce zachodnie

wskazują, że utworzenie spółdzielni, spółki czy stowarzyszenia przez drobnych producentów rolnych pozwala na zwiększenie konkurencyjności w stosunku do podmiotów dużych i silnych ekonomicznie. Integracja pozioma (wbrew zakorzenionej w mentalności polskiego rolnika niechęci do wszelkich form kolektywizacji) może stanowić kluczową kwestię w zakresie nie tylko stagnacyjnego trwania małych gospodarstw rolnych na rynku, lecz także ich rozwoju.

Wprawdzie względy ekonomiczne wydają się nie pozostawiać żadnych wątpliwości, odpowiedź na pytanie, czy polskie rolnictwo wymaga bezpośrednich i radykalnych zmian strukturalnych, wcale nie jest taka oczywista. Rozdrobnienie, które w kontekście ekonomiczno-produkcyjnym jawi się jako największa słabość, w kontekście przyrodniczo-krajobrazowym okazuje się szczególnym atutem polskiego rolnictwa.

W kształtowaniu się struktur obszarowych rolnictwa mamy do czynienia raczej z trwającą dziesiątki, a nawet setki lat ewolucją niż z rewolucją. Jednak, zważywszy na wspomnianą inercję, wielką sztuką jest poprowadzenie tej ewolucji we właściwym kierunku przy możliwie pełnym systemowym oglądzie jej potencjalnych skutków ekonomicznych, społecznych i środowiskowych.

Bibliografia

- Cempel C. (2003), Teoria i inżynieria systemów. E-skrypt. Radom, Instytut Technologii i Eksploatacji. (<http://neur.am.put.poznan.pl>)
- Dacko M. (2008), Formy organizacyjne gospodarstw rolnych we Francji. *Więś i Doradztwo*, nr 1–2(53–54), s. 55–57.
- Dacko M., Dacko A. (2011), Dylematy zrównoważonego rozwoju polskiego rolnictwa. *Zeszyty Naukowe SERIA*, t. XIII, z. 8, s. 33–38.
- Dacko M., Dacko A. (2012), Struktura agrarna rolnictwa w województwie małopolskim. *Roczniki Naukowe SERIA*, t. XIV, z. 3, s. 53–59.
- Dacko M., Dacko A., Płonka A., Kalinichenko A., Malynska L.V. (2012), Model of changes in the spatial mix of private agricultural farms in Poland between 1950 and 2009. *Ekonomika i Region [Economics and Region (Poltava National Technical University, Ukraine)]*, nr 1(32), s. 129–136.
- Dacko M., Płonka A. (2011), Grupy producentów – szansa na zwiększenie konkurencyjności rozproszonego rolnictwa. *Więś i Doradztwo*, nr 1–2(65–66), s. 5–13.
- Falkowski J., Kostrowicki J. (2001), *Geografia rolnictwa świata*. Warszawa, Wyd. Nauk. PWN, s. 122–130.
- Janus J. (2011), Zintegrowany system kształtowania układów gruntowych wsi. *Rozprawa habilitacyjna. Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, nr 8.
- Kałuża H. (2009), Wybrane problemy rozwoju małych gospodarstw rolnych w opinii ich właścicieli. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego*, t. 9(24), s. 58–64.
- Kotarbiński T. (1965), *Traktat o dobrej robocie*. Wrocław, Wyd. PAN.
- Lange O. (1962), *Całość i rozwój w świetle cybernetyki*. Warszawa, PWN.
- Musiał W., Ołoiński E. (2009), Rozważania nad potrzebą przemian gospodarstw rolniczych w regionach rozdrobnionych agrarnie. *Roczniki Nauk Rolniczych*, ser. G, t. 96, z. 4, s. 147–154.
- Poczta W., red. (2013), *Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw Unii Europejskiej – wpływ WPR*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.

- Regulski J. (1974), *Cybernetyka systemów planowania*. Warszawa, Wiedza Powszechna.
- Runowski H. (2002), *Rozwój zrównoważony rolnictwa i gospodarstw rolniczych, [w:] Wieś i rolnictwo – perspektywy rozwoju*. Warszawa, IERiGŻ, IRWiR PAN, SGH – Katedra Agrobiznesu, s. 139–156.
- Stelmach M. (1971), *Ustalenie modelowych wielkości gospodarstw indywidualnych oraz kształtu ich działek w powiązaniu z programem rolnym w obrębie scaleniowym*. Rozprawa doktorska. Wrocław, AR.
- Wilkin J. (2010), *Rolników należy opodatkować*. Newsweek, nr 45/2010. (<http://biznes.newsweek.pl/rolnikow-nalez-y-opodatkowac,67458,1,1.html>)
- Woch F. (2001), *Optymalne parametry rozłogu gruntów gospodarstw rodzinnych dla wyżynnych terenów Polski*. Pamiętnik Puławski, z. 127, s. 21–25.
- Zegar J. (2009), *Kwestia koncentracji ziemi w polskim rolnictwie indywidualnym*. Roczniki Nauk Rolniczych, ser. G, t. 96, z. 4, s. 256–266.
- Zegar J. (2011), *Struktura obszarowa indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce. Stan i perspektywa zmian*. Realia i Co Dalej, nr 3(24), s. 31–56.
- Żak M. (2006), *Podstawy geodezyjnego urządzania gruntów rolnych*. Kraków, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Krakowie.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 10.06.2014

Podnoszenie poziomu aktywności mieszkańców obszarów wiejskich w ramach lokalnych grup działania*

Improving the activity level of rural inhabitants through participation in local activity groups

Antoni Mickiewicz, Bartosz Mickiewicz

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie

Streszczenie. Czwarta oś Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 – Leader – dotyczyła budowy potencjału społecznego i relacji międzyludzkich. W ramach osi realizowano trzy działania, na które przewidziano wsparcie finansowe w wysokości 1,0 mld EUR. Oś Leader była organicznie i strukturalnie powiązana z osią trzecią mającą na celu podnoszenie jakości życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej. Analiza wykazała, że cele i zadania określone w programie nie zostały w pełni zrealizowane. Pod względem rzeczowym zadania wykonano na poziomie 81,1%, a pod względem finansowym – 86,0%. Najwięcej trudności – ze względu na konieczność wniesienia własnego wkładu przez podmioty ubiegające się o wsparcie – wystąpiło w przypadku działania pierwszego, dotyczącego wdrażania lokalnych strategii rozwoju.

Słowa kluczowe: lokalna strategia rozwoju • lokalna grupa działania • aktywizacja społeczności lokalnej

Abstract. The fourth axis of the Rural Development Programme for the years 2007–2013, called Leader, addressed the building of social potential and human relations. The axis comprised three activities with financial support calculated at 1 billion EUR. Leader was structurally connected with the third axis intended to improve the quality of life in the countryside and differentiate the rural economy. An analysis revealed that the aims and tasks defined in the programme were not completely fulfilled. In material terms, the tasks were completed at a level of 81.1%, and in financial terms, at 86.0%. Due to the necessity of making an own financial contribution by the entities applying for support, the greatest difficulties were encountered in the case of the first activity involving the implementation of local development strategies.

Key words: local development strategy • local activity group • activation of local society

* Projekt badawczy został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Adres do korespondencji – Corresponding author: Prof. dr hab. Antoni Mickiewicz, Katedra Nieruchomości, Agrobiznesu i Ekonomii Środowiska, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, ul. Żołnierska 47, 71-210 Szczecin; e-mail: antoni.mickiewicz@zut.edu.pl

Wstęp

Ludność obszarów wiejskich, na ogół żyjąca w małych, wyraźnie wyodrębnionych społecznościach lokalnych, inaczej kształtuje swoje relacje międzysąsiedzkie i międzypokoleniowe niż mieszkańcy miast. Podstawą jest dbałość o swój dom i gospodarstwo rolne, dopiero na drugim planie stawia się relacje z sąsiadami i więzi ponadregionalne. Wpływ na powstanie takiej sytuacji ma charakter pracy w domu i gospodarstwie rolnym, na ogół zamknięty i dotyczący wyłącznie własnej zagrody. Ponadto wysoka w gospodarstwie absorpcja czynników pracy nie pozwala na dużą swobodę dysponowania czasem, pozostawiając niewiele czasu wolnego, który jest udziałem pracowników zatrudnionych w sferze pozarolniczej (Knieć 2009).

Aby przezwyciężyć pewnego rodzaju izolacjonizm ludności na obszarach wiejskich, w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) przyjęto działania pobudzające współpracę i rozwijanie projektów, adresowane do szerszej zbiorowości społecznej. Lokalne strategie rozwoju są wzmocniane środkami Unii Europejskiej, dzięki czemu stają się bardziej realne i mogą pozwolić na rozwiązanie problemów społeczności lokalnej, która bez takiego wsparcia nie byłaby w stanie samodzielnie tego osiągnąć. W ramach WPR inicjatywa Leader, po przejściu przez trzy okresy programowania, osiągnęła poziom dojrzałości umożliwiający obszarom wiejskim wdrożenie podejścia Leader w szerszym zakresie, w ramach głównego programowania rozwoju obszarów wiejskich (Mickiewicz 2011).

W Polsce pozytywne doświadczenia związane z wcześniejszą realizacją programu Leader+ w latach 2004–2006 zostały wysoko ocenione, co stało się przesłanką do włączenia tych działań do nowej polityki rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007–2013. W rozporządzeniu Rady (WE) z 2005 r. stwierdzono, że integralną częścią programu powinno być przyznanie wsparcia na rzecz innych środków związanych z szerzej rozumianą gospodarką wiejską. Wykaz tych środków powinien zostać określony na podstawie doświadczeń inicjatywy Leader, z uwzględnieniem wielosektorowych potrzeb w zakresie endogenicznego rozwoju obszarów wiejskich. Środki przeznaczone na potrzeby szerzej rozumianej gospodarki i ludności wiejskiej powinny być wprowadzane poprzez lokalne strategie rozwoju, których wdrażanie pozwoli wzmocnić synergię tych środków oraz zwiększyć spójność terytorialną. Zasady podejścia Leader trzeba zatem przenieść do programów budujących w swoich ramach specjalną oś oraz zdefiniować lokalne grupy działania i środki, na rzecz których należy udzielić wsparcia, łącznie z określeniem możliwości partnerstwa, wdrażania lokalnych strategii, współpracy, budowania sieci kontaktów i zdobywania umiejętności (Rozporządzenie 2005).

Podstawowym celem badań była analiza realizacji działań w ramach czwartej osi priorytetowej – Leader – Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (PROW 2007–2013). Oś ta obejmowała trzy działania: 1) wdrażanie lokalnych strategii rozwoju, 2) wdrażanie projektów współpracy, 3) funkcjonowanie lokalnej grupy działania, nabywanie umiejętności i aktywizacja. Na program Leader należy spojrzeć poprzez pryzmat trzeciej osi (Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej), której działania miały charakter komplementarny, a jednocześnie synergiczny wobec całokształtu poczynań na obszarach wiejskich. Zawierały one cały wachlarz propozycji, które przystawały do różnych uwarunkowań społeczno-gospodarczych: różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej, tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw, podsta-

wowe usługi dla gospodarki i ludności wiejskiej, odnowa i rozwój wsi. W ramach osi Leader miały spotkać się różne podmioty, aby wspierać ten rozwój zgodnie z potrzebami społeczności lokalnych. Partnerski charakter współpracy podmiotów publicznych, prywatnych i pozarządowych miał umożliwić oddolne budowanie lokalnych strategii rozwoju oraz ich wdrażanie poprzez wielosektorowe i zintegrowane działanie. Ponadto celem tej osi było budowanie kapitału społecznego poprzez aktywizację mieszkańców, a także przyczynienie się do powstawania nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich oraz polepszenie zarządzania lokalnymi zasobami i dokonanie ich waloryzacji. W ten sposób lokalne podejście powiązane z określonym obszarem, co miało wpływać na lepsze zdefiniowanie problemów obszaru i określenie sposobów ich rozwiązania.

Program Leader był więc podejściem przekrojowym, które miało sprzyjać aktywizacji społeczności wiejskich poprzez włączenie partnerów społecznych i gospodarczych do planowania i wdrażania lokalnych inicjatyw. Charakterystyczną cechą programu stanowiło budowanie oddolnego partnerstwa innym sposobem niż w poprzednich podejściach do rozwoju obszarów wiejskich, a mianowicie – przez lokalne grupy działania (LGD). Działania polegały na opracowaniu przez lokalną społeczność wiejską lokalnej strategii rozwoju (LSR) oraz realizowaniu wynikających z niej innowacyjnych projektów łączących zasoby ludzkie, naturalne, kulturowe, historyczne i inne. Przedstawiciele sektorów: publicznego, społecznego i gospodarczego (Rozporządzenie 2008) mieli tworzyć partnerstwo zwane lokalną grupą działania, która była reprezentatywna dla obszaru objętego LSR.

W rozporządzeniu Rady (WE) z 2005 r. zdefiniowano lokalną grupę działania jako spójną grupę operacyjną, która oferuje zintegrowaną lokalną strategię rozwoju ukierunkowaną na osiągnięcie lokalnych celów i zaspokojenie lokalnych potrzeb, wdrażaną na zasadzie partnerstwa na właściwym poziomie (Rozporządzenie 2005).

Material i metody

W pracy wykorzystano dane pochodzące z Systemu Informacji Zarządczej Agencji Rozwoju i Modernizacji Rolnictwa. Badania dotyczyły stopnia wykonania trzech działań zawartych w czwartej osi priorytetowej Leader Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 w Polsce. Analizę przeprowadzono pod względem ilościowym i rzeczowym (finansowym), a jej wyniki przedstawiono w układzie poszczególnych województw. Właściwa interpretacja oceny stopnia wykonania zadań wymaga uwzględnienia faktu, że rozporządzenia wykonawcze Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi ukazały się stosunkowo późno, co zapewne utrudniło pełne wykorzystanie środków finansowych.

Wyniki

Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju

Wspólna Polityka Rolna od początku funkcjonowania stawiała sobie za cel stworzenie korzystnych warunków dla rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich, wzrostu zatrudnienia ludności wiejskiej oraz zwiększenia konkurencyjności gospodarstw

rolnych. Dążeniem strategicznym WPR było podniesienie standardów życia na wsi na zasadach rozwoju zrównoważonego zarówno pod względem ekologicznym, jak i społecznym. Uznano, że rozwój obszarów wiejskich jest istotnym czynnikiem restrukturyzacji i modernizacji sektora rolnego, ma także podstawowe znaczenie dla wdrażania innowacyjnych technologii i dywersyfikacji wsi, jak również przyczynia się do zwiększenia konkurencyjności w dziedzinie rolnictwa i produkcji żywności.

Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1974/2006, ustanawiające szczegółowe zasady stosowania rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), określiło podejście do programu Leader. Mianowicie, powinno się uwzględniać następujące zasady:

- 1) w lokalnych strategiach rozwoju należy prawidłowo zidentyfikować obszary wiejskie o zasięgu mniejszym niż region,
- 2) należy stworzyć lokalne partnerstwo publiczno-prywatne,
- 3) przy ustalaniu kompetencji decyzyjnych należy przyjmować podejście oddolne,
- 4) należy stosować wielosektorowe projektowanie i wdrażanie strategii, oparte na interakcji między uczestnikami i projektami z różnych sektorów gospodarki lokalnej (Rozporządzenie 2006).

Według rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 23 maja 2008 r. w sprawie szczegółowych kryteriów i sposobu wyboru lokalnej grupy działania do realizacji lokalnej strategii rozwoju w ramach PROW 2007–2013, należało rozpocząć od opracowania lokalnej strategii rozwoju (LSR). Lokalna grupa działania (LGD) mogła powstać, jeśli wszystkie gminy, których obszar był objęty LSR, były jej członkami bądź partnerami. Członkami LGD mogły być podmioty sektorów: publicznego, społecznego i gospodarczego. Obszar objęty opracowaną LSR musiał być spójny przestrzennie oraz obejmować wystarczająco dużą liczbę gmin i określoną liczbę mieszkańców – od 10 tys. do nie więcej niż 150 tys. (Rozporządzenie 2008).

Wdrożenie lokalnej strategii rozwoju, która musiała być zatwierdzona przez samorząd województwa, miało się przyczynić do podniesienia jakości życia na obszarach wiejskich, m.in. poprzez zwiększenie aktywności lokalnych społeczności oraz stymulowanie powstawania nowych miejsc pracy. Projekty do wykonania w ramach środków przyznaných na realizację strategii były wybierane przez lokalną grupę działania. Pracownicy LGD pomagali wnioskodawcom w przygotowaniu projektów.

Istniał strukturalny i formalny związek między działaniami zawartymi w osiach priorytetowych 3 i 4 PROW 2007–2013. Celem działań w obrębie osi 3 była dywersyfikacja gospodarki obszarów wiejskich oraz poprawa jakości życia na wsi poprzez wsparcie rozwoju działalności pozarolniczej, tworzenia nowych produktów i budowy infrastruktury turystycznej. Dążono przy tym do zapewnienia podstawowych usług na rzecz wsi i związanej z nimi małej architektury. Osiągnięcie wymienionych celów wymagało badań i inwestycji. Poprawa jakości życia na obszarach wiejskich była celem, który łączył się też z podstawowymi kierunkami rozwoju ekonomicznego i społecznego gospodarstw rolnych. Działania osi 3 zmierzały m.in. do wzmocnienia potencjału ekonomicznego gospodarstw, w połączeniu z ich restrukturyzacją i modernizacją, z uwzględnieniem jakości środowiska i krajobrazu.

Instrumenty dostępne w ramach osi 3 uzupełniały narzędzia zdefiniowane w ramach pierwszych dwóch osi priorytetowych (oś 1 – Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego; oś 2 – Poprawa środowiska naturalnego i obszarów wiejskich), co miało zapewnić ich synergiczne, korzystne oddziaływanie na mieszkańców obszarów wiejskich. Pobudzenie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich miało także pośrednio sprzyjać koncentracji produkcji rolniczej i przechodzeniu ludności związanej z rolnictwem do pracy w innych sektorach gospodarki, a co za tym idzie – tworzyć warunki do przekształceń wewnątrz sektora rolnego, w tym zwłaszcza do redukcji ukrytego bezrobocia, powiększenia areału gospodarstw rolnych, modernizacji gospodarstw, poprawy konkurencyjności i rynkowego ukierunkowania produkcji. Działania zawarte w osi 3 scedowano na lokalne grupy działania.

Mieszkańcy wsi zamieszkali na obszarze LGD mogli ubiegać się o finansowanie w zakresie działań osi 3, takich jak „różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”, „tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” oraz „odnowa i rozwój wsi”, a także w ramach tzw. małych projektów¹. Zachodziła konieczność powołania odpowiedniego organu decyzyjnego, który byłby odpowiedzialny za wybór tych projektów, a przy tym należało oddzielić funkcję decyzyjną od funkcji zarządczej. Istotną kwestią był również skład organu decyzyjnego – przedstawiciele sektora społecznego i gospodarczego mieli łącznie stanowić co najmniej 50% jego składu. W przeciwnym razie partnerstwo nie mogło spełnić kryteriów dostępu do uzyskania pomocy finansowej. W lokalnej strategii rozwoju musiały także znaleźć się zapisy określające procedury oceny zgodności projektów z dokumentami strategii oraz procedury i kryteria wyboru projektów. Konieczne było też określenie zasad wyłączenia członka organu decyzyjnego z udziału w wybieraniu projektów, gdyby zaistniała wątpliwość co do jego bezstronności, w szczególności w przypadku ubiegania się przez tego członka o wybór do dofinansowania projektu. Dopiero po spełnieniu tych wszystkich kryteriów i uzyskaniu odpowiedniej liczby punktów LGD mogła zostać wybrana przez instytucję wdrażającą – samorząd województwa – do realizacji opracowanej przez nią lokalnej strategii rozwoju i stać się beneficjentem pomocy w ramach działania „wdrażanie lokalnych strategii rozwoju”. Pomoc przyznawano na operacje polegające na przygotowaniu lub realizacji projektów współpracy, które zakładały wdrażanie wspólnych przedsięwzięć w ramach współpracy międzyregionalnej i międzyterytorialnej. Maksymalna wysokość pomocy dla LGD stanowiła iloczyn liczby mieszkańców zameldowanych na pobyt stały na obszarze objętym lokalną strategią rozwoju i kwoty 116 zł.

Każda lokalna grupa działania musiała opracować program wspólnych działań w formie dokumentu o nazwie lokalna strategia rozwoju (LSR), zawierający opis różnych aspektów planowanych działań. W przeciwieństwie do Pilotażowego Programu Leader+, realizowanego w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006” (SPO-Rol. 2004–2006), lokalne grupy działania miały możliwość

¹ Małe projekty – operacje, które nie odpowiadały warunkom przyznania pomocy w ramach działań osi 3, ale przyczyniały się do osiągnięcia celów tej osi. W takiej sytuacji można było ubiegać się o przyznanie pomocy w ramach działania „wdrażanie lokalnych strategii rozwoju”, należącego do osi 4.

decydowania o wyborze projektów przeznaczonych do finansowania w ramach innych działań objętych PROW 2007–2013. LRS opisywała takie obszary tematyczne, jak poprawa jakości życia na wsi, tworzenie pozarolniczych miejsc pracy, aktywizowanie mieszkańców i budowanie kapitału społecznego, wykorzystanie zasobów przyrodniczych i kulturowych w rozwoju lokalnym.

W zakresie tzw. małych projektów lokalnych strategii rozwoju w skali kraju złożono ponad 39,3 tys. wniosków, a wiążące umowy zawarto w przypadku 16,6 tys. (42,3%) spośród nich (tab. 1). Wnioskowana kwota zawartych umów i konkretnej pomocy opiewała na 287,6 mln PLN. W przekroju krajowym najwięcej umów zawarto w województwach: lubelskim, małopolskim i wielkopolskim (po ok. 1,6 tys.) oraz mazowieckim (1,4 tys.). Poziom dofinansowania małego projektu nie mógł być wyższy niż 25 tys. PLN (6404,0 EUR) i nie mógł przekroczyć 70% kosztów kwalifikowanych.

Tabela 1. Liczba złożonych wniosków i kwoty pomocy (w tys. PLN) na wdrażanie lokalnych strategii rozwoju, tzw. małych projektów, w ramach 4 osi priorytetowej Leader PROW 2007–2013

Województwo	Liczba złożonych wniosków	Wnioskowana kwota pomocy	Liczba zawartych umów	Kwota zawartych umów	Kwota zrealizowanych płatności
Dolnośląskie	2 655	57 634,0	1 167	21 112,9	16 699,1
Kujawsko-pomorskie	1 996	39 361,6	673	11 205,2	9 386,0
Lubelskie	5 639	72 019,1	1 627	27 102,5	27 906,6
Lubuskie	1 374	23 546,2	592	8 329,4	7 037,5
Łódzkie	1 301	26 526,2	782	13 764,8	13 826,0
Małopolskie	3 843	79 411,2	1 599	29 100,7	21 140,7
Mazowieckie	4 067	85 649,9	1 420	25 330,6	18 541,4
Opolskie	1 569	33 109,1	691	12 642,2	9 836,8
Podkarpackie	2 386	45 922,5	1 141	20 050,5	15 995,8
Podlaskie	2 021	45 010,2	932	17 901,9	15 930,3
Pomorskie	2 826	59 562,1	958	16 615,8	14 328,1
Śląskie	2 292	44 191,8	913	15 992,3	14 578,4
Świętokrzyskie	2 129	40 745,3	1 220	20 740,8	18 031,1
Warmińsko-mazurskie	2 190	44 386,4	837	14 545,0	15 855,6
Wielkopolskie	3 401	62 507,4	1 578	25 078,6	21 998,5
Zachodnio-pomorskie	1 599	32 058,6	526	8 113,9	5 805,7
Kraj	39 353	791 634,2	16 656	287 627,7	246 897,6

PROW 2007–2013 – Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013

Źródło: System Informacji Zarządczej ARiMR

Działania określone w czwartej osi priorytetowej były organicznie powiązane z działaniami zapisanymi w trzeciej osi PROW 2007–2013. Tam także istniały różnice między liczbą złożonych wniosków a liczbą zawartych umów przyjętych do realizacji. W przypadku działania „różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” na 3700 złożonych wniosków akceptację uzyskało 1231 (33,3%). Dla działania „tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” wskaźniki te były jeszcze gorsze: na 4366 złożonych wniosków zawarto tylko 735 wiążących umów (16,8%). Nieco lepiej sytuacja wyglądała dla działania „odnowa i rozwój wsi”: przy 7527 złożonych wnioskach do realizacji skierowano 4750 (63,1%).

Z mniejszą liczbą zawartych umów w stosunku do liczby złożonych wniosków wiązała się niższa kwota wsparcia finansowego z funduszy europejskich. Ważna była przy tym kwota zawartych umów, a nie poziom zrealizowanych płatności, ponieważ środki te można wykorzystywać jeszcze do końca 2015 r. I tak, na pierwsze działanie uzyskano wsparcie na poziomie 33,5%, na drugie – 15,6%, a na trzecie – 53,5% (tab. 2).

Tabela 2. Liczba złożonych wniosków i kwoty pomocy (w tys. PLN) na wybrane działania w ramach 3 osi priorytetowej PROW 2007–2013

Liczba złożonych wniosków	Wnioskowana kwota pomocy	Liczba zawartych umów	Kwota zawartych umów	Kwota zrealizowanych płatności
Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej				
3700	282 312,9	1 231	94 465,1	51 645,1
Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw				
4366	551 231,4	735	85 845,2	33 159,1
Odnowa i rozwój wsi				
7527	2 424 623,8	4 750	1 296 148,1	686 266,6

Źródło: System Informacji Zarządczej ARiMR

Wdrażanie projektów współpracy

Duża liczba zadań, które w omawianym okresie programowania zostały postawione przed lokalnymi grupami działania w Polsce, wymagała zaplecza administracyjnego, które pozwoliłoby na sprawne obsłużenie beneficjentów oraz wykonanie działań związanych z wdrażaniem PROW 2007–2013. Ze względu na ograniczone możliwości finansowania, LGD miały możliwość ubiegania się o dodatkową pomoc finansową w ramach działania „funkcjonowanie lokalnej grupy działania, nabywanie umiejętności i aktywizacja”. Refundacji podlegały bieżące koszty administrowania LGD, koszty związane z realizacją badań dotyczących obszaru objętego lokalną strategią rozwoju, szkolenia pracowników LGD, członków zarządu oraz członków organu decyzyjnego. W poprzednim programie, Leader+, możliwości organizowania współpracy i wymiany doświadczeń między LGD na poziomie krajowym i międzynarodowym były ograniczone. Stąd w ramach PROW 2007–2013 wydzielono jeszcze jedno specjalne działanie dla LGD

o nazwie „wdrażanie projektów współpracy”. W jego ramach LGD mogły pokrywać koszty związane zarówno z przygotowaniem, jak i realizacją projektów współpracy (Rozporządzenie 2010).

Początkowo, w 2008 r., samorządy województw ogłosiły konkursy mające na celu wyłonienie lokalnych grup działania do realizacji lokalnej strategii rozwoju (LSR) w ramach PROW na lata 2007–2013. Wraz z wnioskami o wybór lokalnej grupy działania do realizacji strategii rozwoju składano wnioski o przyznanie pomocy w ramach działania „wdrażanie projektów współpracy”. Takich wniosków złożono 54, na łączną kwotę 2,2 mln PLN. W kolejnych latach liczba składanych wniosków wzrastała, by osiągnąć poziom 462 wniosków, z których do realizacji przyjęto 306 (66,2%), na kwotę 20,9 mln PLN (tab. 3). Najwięcej wniosków przyjęto do realizacji w województwach: małopolskim (41), wielkopolskim (28), mazowieckim (26) i łódzkim (26).

Tabela 3. Liczba złożonych wniosków i kwoty pomocy (w tys. PLN) na wdrażanie projektów współpracy w ramach 4 osi priorytetowej Leader PROW 2007–2013

Województwo	Liczba złożonych wniosków	Wnioskowana kwota pomocy	Liczba zawartych umów	Kwota zawartych umów	Kwota zrealizowanych płatności
Dolnośląskie	14	677,7	7	131,5	69,3
Kujawsko-pomorskie	29	1 749,8	24	815,7	340,3
Lubelskie	42	3 951,5	22	1 439,6	994,7
Lubuskie	18	2 093,2	10	1 525,6	457,3
Łódzkie	37	2 849,7	26	1 359,1	546,3
Małopolskie	72	5 004,9	41	1 764,8	1 156,9
Mazowieckie	33	3 645,4	26	2 228,4	271,7
Opolskie	13	1 546,5	7	856,8	103,6
Podkarpackie	28	3 982,1	23	2 512,1	1 938,4
Podlaskie	20	1 938,3	12	1 085,9	636,7
Pomorskie	12	1 188,9	7	755,7	335,1
Śląskie	24	1 898,1	12	492,8	490,6
Świętokrzyskie	28	2 728,3	25	2 335,1	1 011,1
Warmińsko-mazurskie	22	1 934,9	11	733,1	190,9
Wielkopolskie	41	3 319,1	28	1 999,5	1 295,4
Zachodnio-pomorskie	29	988,4	25	862,6	453,9
Kraj	462	39 496,8	306	20 898,3	10 292,2

Źródło: System Informacji Zarządczej ARiMR

Funkcjonowanie lokalnej grupy działania, nabywanie umiejętności i aktywizacja

Program Leader, tj. oś 4 PROW 2007–2013, był podejściem przekrojowym w tym sensie, że umożliwiał realizowanie i wdrażanie celów zawartych w innych osiach, w tym przede wszystkim w osi 3 – Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej. Jak już wspomniano, instrumenty w ramach osi 3 i 4 wzajemnie się uzupełniały, aby w sposób synergiczny pozytywnie oddziaływać na mieszkańców obszarów wiejskich. Poprawa życia na obszarach wiejskich była celem, który łączył się logicznie z podstawowymi kierunkami rozwoju ekonomicznego gospodarstw rolnych, umożliwiając ich restrukturyzację i modernizację. Pobudzanie działalności na obszarach wiejskich wpływało na możliwość koncentracji produkcji rolniczej i przechodzenia ludności związanej z rolnictwem do pracy w innych sektorach gospodarki. W ten sposób tworzyły się warunki do przekształceń wewnątrz sektora rolnego, w tym zwłaszcza do redukcji ukrytego bezrobocia oraz do powiększenia areału gospodarstw rolnych, a więc tym samym – do poprawy struktury agrarnej.

Opierając się na pozytywnych doświadczeniach z poprzednich lat, w 2009 r. w ramach osi Leader uruchomiono konkursy na uzyskanie funduszy pomocowych przeznaczonych przede wszystkim na projekty dotyczące infrastruktury społeczno-kulturalnej wsi i obszarów wiejskich. Wnioski mogli składać samorządowcy, związki wyznaniowe oraz stowarzyszenia mające status organizacji pożytku publicznego. Stanowiło to początek praktycznej realizacji lokalnych strategii rozwoju, nad którymi pracowały całe lokalne społeczności. O tym, kto otrzyma dofinansowanie, decydowały miejscowe organy decyzyjne. Wybór odbywał się na podstawie kryteriów wypracowanych wspólnie przez przedstawicieli sektorów: publicznego, społecznego i gospodarczego, zaangażowanych w to partnerstwo. Wcześniej, w 2008 r., samorządy województw ogłosiły konkursy mające na celu wyłonienie lokalnych grup działania do realizacji lokalnej strategii rozwoju (LSR) w ramach PROW na lata 2007–2013. Wraz z wnioskami na udział w tym konkursie składano też wnioski o przyznanie pomocy w ramach działania „funkcjonowanie lokalnej grupy działania, nabywanie umiejętności i aktywizacja”. Terminy składania wniosków były różne w zależności od województwa. Ogółem liczba złożonych wniosków wyniosła 1170, a formalne umowy zawarto z 997 lokalnymi grupami działania (85,2%).

Najwięcej lokalnych grup działania powstało w województwach: małopolskim (114), mazowieckim (105), podkarpackim (93) i wielkopolskim (92). Kwota zawartych umów pozostała na wysokim poziomie w stosunku do wnioskowanego wsparcia (93,7%). Ogólna kwota zawartych umów wyniosła 539,7 mln PLN (tab. 4).

Tabela 4. Liczba złożonych wniosków i kwoty pomocy (w tys. PLN) na funkcjonowanie lokalnej grupy działania w ramach 4 osi priorytetowej Leader PROW 2007–2013

Województwo	Liczba złożonych wniosków	Wnioskowana kwota pomocy	Liczba zawartych umów	Kwota zawartych umów	Kwota zrealizowanych płatności
Dolnośląskie	66	48 756,2	56	35 646,3	16 276,1
Kujawsko-pomorskie	64	26 812,8	59	29 789,0	14 875,9
Lubelskie	93	43 506,4	78	38 650,1	21 224,4
Lubuskie	37	22 770,5	30	20 582,0	11 111,6
Łódzkie	66	21 479,8	59	27 730,7	13 883,8
Małopolskie	144	64 498,6	114	56 896,0	29 781,8
Mazowieckie	122	59 409,8	105	61 996,6	34 825,8
Opolskie	40	19 842,4	36	18 814,2	9 792,7
Podkarpackie	106	49 540,2	93	44 081,9	26 214,4
Podlaskie	54	21 761,6	46	20 406,2	11 605,4
Pomorskie	57	29 900,5	48	28 630,7	15 807,1
Śląskie	49	20 343,4	44	29 271,6	14 751,2
Świętokrzyskie	68	35 800,2	54	28 554,5	17 727,3
Warmińsko-mazurskie	47	24 289,9	37	22 861,6	13 037,5
Wielkopolskie	103	53 041,9	92	52 158,6	27 836,3
Zachodnio-pomorskie	54	25 188,2	44	23 393,6	11 027,6
Kraj	1 170	575 942,8	997	539 665,2	289 779,2

Źródło: System Informacji Zarządczej ARiMR

Wykonanie działań w ramach czwartej osi PROW 2007–2013 pod względem rzeczowym i finansowym

Działania objęte czwartą osią priorytetową – Leader – Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 należy rozpatrywać na tle całego programu. Spośród wszystkich czterech osi PROW 2007–2013, na ós tę przyznano najmniejsze wsparcie finansowe ze środków Unii Europejskiej – wynosiło ono ogółem 1190,6 mln EUR, czyli 4,8% kwoty 24 546,2 mln EUR przewidzianej na cały program. Największy udział w sumie środków UE przydzielonych na ós Leader miało działanie „wdrażanie lokalnych strategii rozwoju” – 86,4% (1023,6 mln EUR), znacznie mniejszy – działanie „wdrażanie projektów współpracy” – 1,3% (15,0 mln EUR) oraz działanie „funkcjonowanie lokalnej grupy działania, nabywanie umiejętności i aktywizacja” – 12,3% (152,0 mln EUR). W przypadku pierwszego z wymienionych działań prywatne wydatki lokalnej społeczności miały wynieść 403,1 mln EUR (39,4%). Planowano, że aktyw-

nością lokalnych grup działania objęte zostanie 50% powierzchni obszarów wiejskich spełniających wymogi osi Leader, przy czym liczba nowych LGD będzie większa o 50% w stosunku do poprzedniego planu z lat 2004–2006. Jako cel osi 4 założono aktywizację mieszkańców obszarów wiejskich poprzez budowanie potencjału społecznego wsi, zwiększanie wysokości pozyskiwanych środków finansowych oraz polepszanie zarządzania lokalnymi zasobami ludzkimi.

Na podstawie docelowych wartości przyjętych wskaźników planowano, że powstanie 21 280 małych projektów. W rzeczywistości powstało 16 656 takich projektów (78,3% planu). Lepsze rezultaty osiągnięto w przypadku działania „wdrażanie projektów współpracy”: zaplanowano 200 projektów, a zrealizowano 306 (153,0%). Bardzo niski był stopień wykonania działania „funkcjonowanie lokalnej grupy działania” – zaledwie na poziomie 12,1% (zrealizowano 997 projektów wobec 8200 planowanych).

Indykatorywny podział środków finansowych na poszczególne działania rozwoju obszarów wiejskich Unia Europejska zatwierdziła w euro, co wymagało corocznego przeliczenia na złote według kursu ustalonego przez Europejski Bank Centralny. W 2013 r. kurs ten wynosił 4,1038 PLN za 1 EUR.

Analizę poziomu wydatków poniesionych na oś Leader przedstawiono w tabeli 5.

Tabela 5. Wysokość wydatków na działania w ramach 4 osi priorytetowej Leader PROW 2007–2013

Nazwa działania	Wydatki publiczne (mln EUR)	Kwota zawartych umów (mln PLN)	Procent realizacji	
Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju	620,5	2546,4	2219,0	87,1
Wdrażanie projektów współpracy	15,0	61,5	20,9	34,0
Funkcjonowanie lokalnej grupy działania	152,0	623,8	539,7	86,5
Razem	787,5	3231,7	2779,6	86,0

Źródło: Opracowanie własne

Przy analizie poziomu wydatków należy uwzględnić fakt, że w przypadku działania „wdrażanie lokalnych strategii rozwoju” wymagany był 50-procentowy udział beneficjentów w kosztach operacji, co rzutowało na stopień realizacji zaplanowanego budżetu. Aby zbliżyć program do pełnego spożytkowania środków unijnych, Agencja Rozwoju i Modernizacji Rolnictwa pod koniec 2013 r. rozpisała kolejne nabory omawianych wniosków. Ponadto trzeba wziąć pod uwagę, że Komitet Monitorujący PROW miał uprawnienia do przesuwania funduszy między działaniami i osiami, co powinno pozwolić na pełne ich wykorzystanie do 2015 r.

Uwagi końcowe

W Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 wyznaczono trzy cele strategiczne: 1) poprawę konkurencyjności rolnictwa i leśnictwa poprzez wspieranie restrukturyzacji, rozwoju i innowacji; 2) poprawę środowiska naturalnego i terenów wiejskich poprzez wspieranie gospodarowania gruntami; 3) poprawę jakości życia na obszarach wiejskich oraz popieranie różnicowania działalności gospodarczej. Z celów strategicznych wyprowadzono tematykę czterech osi priorytetowych. Pierwsza oś została powiązana z konkurencyjnością sektora rolnego i na nią przeznaczono największą (53,4%) funduszy europejskich, tj. sumę 13,1 mld EUR. Druga oś, z kwotą 5,4 mld EUR (21,9%), poświęcona została ochronie środowiska. Na powiązane logicznie i działające synergicznie osie: trzecią i czwartą przewidziano łącznie 6,1 mld EUR (24,7%), kierując je na polepszenie egzystencji mieszkańców obszarów wiejskich.

Umieszczenie osi Leader na ostatnim miejscu priorytetów Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 i przeznaczenie na ten cel najmniej środków finansowych (4,8%), a także przyzwolenie Komisji Europejskiej, aby działania objęte tą osią weszły w życie w późniejszym czasie wspomnianej perspektywy finansowej, przyczyniło się do niepełnego wykorzystania potencjału tkwiącego w tych działaniach. Szkoda, że tak się stało, bowiem społeczności lokalne są otwarte na wszelkie inicjatywy czyniące ich życie lepszym i wygodniejszym, a ponadto dysponują bogactwem własnych przemyśleń i koncepcji zmian na obszarach wiejskich.

Budowanie potencjału społecznego poprzez program Leader stanowiło szansę dla polskiej wsi, gdyż pozwalało na poszukiwanie alternatywnych źródeł dochodów i generowanie nowych miejsc pracy. Program ten był instrumentem odnowy tożsamości kulturowej wiejskich wspólnot lokalnych, a także metodą upowszechniania nowych rozwiązań gospodarczych na terenach wiejskich. Poprzez działania w ramach osi Leader poszukiwano nowych więzi nie tylko w ramach gminy, ale również – i to przede wszystkim – w układach ponadregionalnych, a nawet międzynarodowych (transgranicznych).

Bibliografia

- Knieć W. (2009), *Leader – budowanie potencjału społecznego*. Warszawa, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA).
- Mickiewicz A. (2011), *Przebieg i realizacja działań w ramach I i II filara wspólnej polityki rolnej*. Szczecin, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie.
- Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1974/2006 z dnia 15 grudnia 2006 r. ustanawiające szczegółowe zasady stosowania rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). Dz. Urz. UE L 368 z 23.12.2006, s. 1–51 z późn. zm. (Rozporządzenie 2006)
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 23 maja 2008 r. w sprawie szczególnych warunków i trybu przyznawania oraz wypłaty pomocy finansowej w ramach działania „Funkcjonowanie lokalnej grupy działania” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Dz. U. Nr 103, poz. 660, s. 5674–5679. (Rozporządzenie 2008)
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 31 lipca 2009 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania oraz wypłaty pomocy finansowej

w ramach działania „Funkcjonowanie lokalnej grupy działania” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Dz. U. Nr 129, poz. 1063, s. 9502–9504. (Rozporządzenie 2009)

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 12 sierpnia 2010 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania oraz wypłaty pomocy finansowej w ramach działania „Funkcjonowanie lokalnej grupy działania, nabywanie umiejętności i aktywizacja” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Dz. U. Nr 153, poz. 1029, s. 11803–11806. (Rozporządzenie 2010)

Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). Dz. Urz. UE L 277 z 21.10.2005 r., s. 1–40. (Rozporządzenie 2005)

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 10.06.2014

The development of rural areas in Poland under transformation conditions

Rozwój obszarów wiejskich w Polsce w warunkach transformacji

Katarzyna Żmija, Dariusz Żmija

Cracow University of Economics

Abstract. In terms of the socioeconomic development, rural areas differ from urban ones and, due to their specificity, are a place where substantial developmental problems tend to accumulate. The central aim of the present paper is to describe the situation of rural areas in Poland under the conditions of the transforming Polish economy. The first part of the paper presents the most important phenomena occurring there as a result of the systemic transformations and Poland's accession to the European Union. The second part focuses on the conditions created by the location, demography, economics, infrastructure, and social factors, which substantially impact the development potential of the Polish rural areas. Then, the strengths and weaknesses of these areas are identified. A drive towards increasing the attractiveness of the Polish countryside as a place of residence and work should be a priority. The development of the rural areas, in particular those facing problems, ought to be supported by the effective state interventionism whose instruments should be based on practical experience, and tailored to the specific local conditions.

Key words: rural areas, agriculture • economic transformation • determinants of development

Streszczenie. Obszary wiejskie w Polsce istotnie odbiegają poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego od terenów miejskich i są miejscem akumulacji wielu poważnych problemów rozwojowych, które w dużej mierze wynikają ze specyfiki wsi. Podstawowym celem opracowania jest zaprezentowanie sytuacji obszarów wiejskich w Polsce w warunkach transformacji gospodarki naszego kraju. W pierwszej części pracy przedstawiono najważniejsze zjawiska zachodzące na tych obszarach w efekcie transformacji systemowej oraz wstąpienia Polski do Unii Europejskiej. W dalszej części omówiono wybrane czynniki, które istotnie wpływają na możliwości rozwoju polskich obszarów wiejskich, koncentrując się na uwarunkowaniach lokalizacyjnych, demograficznych, ekonomicznych, infrastrukturalnych.

turalnych i społecznych. Ponadto wyszczególniono mocne i słabe strony tych obszarów. Wskazano, że priorytetem powinno być dążenie do podniesienia atrakcyjności obszarów wiejskich jako miejsca pracy i zamieszkania. Rozwój obszarów wiejskich, szczególnie tych problemowych, powinien być wspierany skutecznym interwencjonizmem państwowym, którego instrumenty powinny bazować na doświadczeniach praktycznych, dopasowanych do konkretnych uwarunkowań lokalnych.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie • rolnictwo • transformacja gospodarcza • uwarunkowania rozwoju

Introduction

In highly developed countries, agriculture generally does not constitute a leading sector of the economy. Nevertheless, it remains important where rural areas cover a major part of the total surface area of the country, thus being a vital factor in its social and economic policy. The specific characteristics the rural areas possess in many countries, Poland included, are a source of multiple problems that are difficult to solve, which may contribute to impeding the country's development on both local and national level. The last twenty years have been a period of special significance for Poland due to the change of its political and economic system and the country's accession to the structures of the European Union. The last decade of the 20th century and the first years of the present one have, therefore, brought about substantial economic, social and cultural changes also in the Polish countryside.

The main objective of the study is to outline the situation of rural areas in Poland, showing it against a background of the transforming Polish economy. First, the paper describes the most important phenomena occurring in these areas as a consequence of the systemic transformation and Poland's accession to the EU. Then, the work presents the conditions that have a substantial impact on the possibilities of the development of the Polish countryside, with special focus on location, demography, and economic, infrastructural and social conditions. In addition, the strengths and weaknesses of the Polish rural areas are identified.

Material and methods

The source materials for economic statistical analysis came from the Central Statistical Office and the Ministry of Regional Development. The materials describing qualitative issues originated mainly from the available literature on the subject. The research covered the area of Poland in the period following the country's accession to the European Union (for some issues, a longer period).

The analysis was performed using a descriptive method and an induction-deduction method. The results were presented by means of graphics, tables, and descriptive techniques.

Results

Directions of changes occurring in the rural areas of Poland

During the period of transformation from a centrally planned economy into a market economy, Poland has been developing fastest among all the Central and Eastern European economies undergoing the transformations. Nonetheless, this was limited to a relatively small number of centres located within or nearby large urban agglomerations and some medium-size cities and towns. The economic development of the 1990's did not extend to the area of the entire country; many regions suffered stagnation and decline. This was especially the case of rural areas where agriculture has always been one of the most important sectors of the local economy¹. The fact that the transformation of the Polish economy had a particular impact on the development of these areas was due to a combination of various factors rooted both in agriculture itself and in other sectors of the national economy.

Besides the change of the economic system, it was also Poland's accession to the European Union that influenced the social and economic situation of the rural population. With the implementation of the Common Agricultural Policy (CAP), Polish farmers were faced with new challenges such as the need to operate in the conditions of increased competition, implement new methods and technologies of production, and maintain sustainable development. At the same time, they were provided support in the form of direct farming subsidies and offered an opportunity to use programmes launched in the frames of the CAP. The current developmental processes taking place in the countryside consist, first and foremost, in increasing the living standard of rural families by modernising agriculture and changing agrarian structure, creating jobs in rural areas but outside of the agricultural sector, and stopping the outflow of the population. This is done, among others, through industrialising the countryside, supporting rural entrepreneurship, stimulating local initiatives, and creating individual change patterns by rural communities.

Since rural areas account for a substantial part of the economy, their development should be viewed in a broader economic context. On the one hand, it impacts the development of the entire economy; on the other hand, it also depends on the latter.

The social and economic development of the rural areas, understood as the rate and direction of changes in local communities leading to the improved conditions and quality of life, is a derivative of a host of multiple factors among which those of a local nature play a significant part. The local factors are responsible for the variation in development level between the units (districts²) that are similar in many respects, and frequently even among the neighbouring ones.

¹ See: J. Rowiński, Uwarunkowania i szanse rozwoju regionów wiejskich – wymiar krajowy i regionalny. Ekspertyza wykonana na zlecenie Departamentu Koordynacji Polityki Strukturalnej MGPiPS [Development determinants and opportunities of rural regions – national and regional dimension. Expert opinion commissioned by the Department for Coordination of Structural Policy of the Ministry of Economy, Labour, and Social Policy] (<http://www.funduszestrukturne.gov.pl/informator/npr2/ekspertyzy/uwarunkowania%20i%20szanse%20rowinski.pdf>, pp. 1–3; accessed 24.06.2013).

² District – the smallest administrative unit in Poland.

The presence of a factor conducive to development in a given rural area does not mean that the process of development will occur automatically. Achieving the desired developmental effects requires adopting a complex approach to the mechanisms setting such factors into action, as well as considering their synergy (Korenik 1999, p. 37).

Some factors influencing the development of rural areas in Poland

The development of rural areas is determined by multiple factors. The latter may be classified into the following groups:

- factors related to the geographical location (of environmental and non-environmental nature),
- demographic factors,
- factors related to the spatial development (characterised by the level of development of the technical and social infrastructure).

The location of a district in the local, regional, national, and international space is a specific development factor, called a location rent. It can be defined as potential, more or less measurable, advantages that result from occupying a given place. An attractive location, therefore, is a huge bonus for a district. Attractiveness may be due to environmental and non-environmental factors. The latter include the location in the vicinity of urban centres and the availability of transport (the vicinity of transport nodes), and the related advantages. Being situated in the vicinity of regional, sub-regional or local (in the case of districts) centres is therefore conducive to the transformation of the structure of rural areas and the functions they fulfil, whereas a peripheral location is conducive to stagnation or even decline. It is worth mentioning that peripheral zones in Poland account for 50% of its area and are inhabited by 30% of the population. Taking into account the present state of the transport infrastructure, these districts stand a limited chance of catching up with the development of big urban centres and conurbations.

The natural, objective basis for the development of rural areas, closely connected with their geographic location, is formed by environmental conditions, being the key factor supporting the development of not merely the agriculture itself, but also of the possibilities of multi-functional rural development. They may foster, limit, or even render impossible the rational economic use of these areas. The spatial variation in environmental conditions significantly impacts the type and distribution of economic activity.

Topography, climate, and soil quality are factors of fundamental significance for the development of agricultural production. Having 91.3% of surface area located less than 300 m below sea level, Poland is a lowland country, although with substantially varied soil and climate conditions. According to the Institute of Soil Science and Plant Cultivation (IUNG), the valuation ratio of the agricultural production space, calculated with the quality and usefulness of soil for agricultural purposes, agri-climate, relief, and water conditions taken into account, averages 66.6 points for the country, and displays regional variation (Kukuła and Krasowicz 2007, p. 7). The environmental conditions of Poland, compared to those in other parts of Europe, are significantly less

favourable due to the considerable proportion of weak and acidic soils (the soil quality in Western Europe is 25% higher), low precipitation, and a short vegetation season. As a result, the production potential, limited by the climatic conditions, is 25–35% lower than, for example, in France, Great Britain, Ireland, Portugal, the western part of Germany, or even in Italy.

Nowadays, especially in view of the need for creating opportunities to develop non-agricultural business activities in rural areas, particular attention is drawn to such elements as mineral resources, water, air, and biotic resources (i.e. plants and animals), and to qualities which are difficult to measure (e.g. landscape). They are increasingly more appreciated in the economic policy. Clean air, healthy climate, and the recreational and aesthetic values of the landscape are factors that determine the developmental potential of many a region. Preservation of the traditional economy in rural areas allows one to preserve agricultural landscapes of high environmental value and rich biological diversity.

Poland belongs to the group of European countries with highest biodiversity indices; ca 30% of arable land in our country display high environmental qualities, acting as nature refuges for many wildlife species (MRR 2011, p. 140). The local resources of the countryside: mountains, lakes, seas, or forests, act as a strong magnet attracting tourists, which stimulates the local economy, boosts the demand for local goods and services, and thus helps to increase the income of the rural population (Zawalińska 2009, p. 25). Districts with a high touristic potential are concentrated mainly in the coastal belt, in the lakelands (in particular in Warmia and Masuria), as well as in the mountain ranges of Poland. Also districts located within the boundaries of national parks or protected landscape areas are attractive for tourism.

The development of rural areas is also influenced by demographic processes. This factor shows a wide spatial variation.

The size of the population, and its education, age and sex distribution are the quantitative and qualitative factors that influence the development of human capital, and determine the strengths and weaknesses of a given area. Hence, being connected to numerous areas of life and work of the rural populations such as education, labour market, health situation, residential situation, professional activity, unemployment, old age and disability pensions, social care, migration processes, etc. (Jończy 2008, p. 61), the size of the population, its social and demographic structure, as well as the forecasted tendencies significantly impact the development of rural areas. Some characteristics of the rural areas of Poland as compared with the urban areas are shown in Table 1.

Human resources constitute an important element of the developmental capital and potential of rural areas in Poland. The number of rural inhabitants, unlike the one of urban dwellers, is increasing systematically, with the rise being recorded mainly in the vicinity of metropolitan areas. The Polish countryside is less densely populated than the urban areas. The rural population density is higher in the southern part of the country, and lowest in the north-east. The rural inhabitants are younger than the urban ones, and more children are born in the countryside, too. Large cities experience migration from city centres to zones surrounding the cities, and the trend is permanent. At the same time, the rural inhabitants migrate to cities in search for

Table 1. Selected data characterising the social and demographic situation of the rural and urban areas of Poland in the year 2010

Specification	Rural areas	Urban areas
Population density (persons/km ²)	51	1089
Birth rate	1.4	0.6
Net migration per 1000 inhabitants	3.1	-2.1
Median age (years)	men	35.2
	women	37.4
Old age dependency ratio*	58	53
Share of population in working age in total population (%)	63.1	65.3
Share of population with higher education in total population aged 13+ (%)	8.8	25.0

* the number of people in non-working age per 100 persons in working age

Source: Authors' study based on the data from the Central Statistical Office (GUS 2013)

employment or to continue education. This leads to the depopulation of villages and the aging of their population, especially in the peripheral areas of the country, among them in Eastern Poland. Despite an increase in the educational aspirations of the rural inhabitants, the distance between the countryside and the city still persists. In 2010, the share of the population with higher education in the total population aged 13+ was almost three times lower than in the city (8.8% vs. 25.0%). The advantages of the Polish countryside include a positive net migration and a positive birth rate, as well as a decreasing old age dependency ratio and, in the last few years, a systematically increasing share of the population in working age (Table 2).

The competitiveness of a given area depends largely on the conditions it offers for doing business. The factors that play a role here include the economic functions performed by the area, and its infrastructure. Their nature is relatively stable and objective. The economic conditions, thus, constitute a substantial consideration when formulating development strategies for rural areas (Ślusarz 2005, p. 203).

Table 2. Share (%) of the population in pre-working, working, and post-working age in the total population of the rural and urban areas of Poland

Year	Pre-working age (%)		Working age (%)		Post-working age (%)	
	Urban areas	Rural areas	Urban areas	Rural areas	Urban areas	Rural areas
2004	19	24	66	60	15	15
2010	17	21	65	63	18	16

Source: MRR (2011, p. 146)

The state of the technical infrastructure (water, power, gas, sewage, road networks) undoubtedly determines to a high degree the development of business activity in the countryside, deciding about its scope, structure, and spatial distribution. Underdeveloped infrastructure counts among the most serious obstacles to the development of rural areas. The latter, in general, have a much poorer technical infrastructure than urban areas, although the situation in this respect is continuously improving. An appropriate transportation system is one of the key elements of infrastructure, contributing to the development potential of an area. An insufficient level of technical infrastructure is responsible not only for the low standard of living of the rural population, but also for the low attractiveness of the countryside to potential investors (Ślusarz 2005, s. 207). The development of the infrastructure in Polish rural areas has been hampered by the limited financial capacity of local governments. Since the year 2004, however, the situation has improved thanks to the subsidies from domestic and foreign public funds, including EU funds. Nonetheless, the distance between Poland and highly developed EU countries has remained considerable (MRiRW 2005, pp. 22–25).

Underinvestment in the social infrastructure and its maladjustment to the existing needs adversely affect the quality of life in rural areas and impede the creation of job opportunities outside of agriculture. An easy access to the social infrastructure makes it possible for the inhabitants to engage in economic and social activity, and contributes to counteracting unfavourable migration trends. This primarily applies to cultural institutions, tourist facilities, schools, and social and health-care facilities (Żmija K. 2011, p. 748). The social infrastructure of Polish rural areas is quite poorly developed, although wide regional variation is noted in this respect, with the north-eastern part of Poland being the worst equipped with the facilities in question.

The condition and structure of the local economy and, in particular, the structure of the economic functions fulfilled by a given area are of relevance to the developmental processes taking place in the Polish countryside. A varied functional structure of the rural economy (multi-functionality), especially where the agricultural function does not dominate over other functions, is favourable, while the domination of a specific type of economic activity in a given area constitutes a threat to its appropriate development. The basic condition for the development of rural areas is the increase in the level of their diversity, consisting in the enrichment of their social and economic functions as well as in the shaping and protection of their cultural and natural landscapes (Kłodziński 2010, p. 10). A significant part of the Polish rural areas have a purely agricultural nature, hence the crisis that affected the agricultural sector in the period of transformation impeded the development of many mono-functional agricultural parts of Poland, being the main cause of the impoverishment of the rural population. The membership of the European Union obviously creates opportunities for Polish agriculture, but mostly for agricultural holdings in a good economic condition. Admittedly, the EU aid programmes, the opening of new markets, and the increase in food prices have substantially improved the situation of many farmer families; nevertheless, they have not remedied or solved all the problems encountered by the Polish rural areas and agriculture.

Both presently and in the future, agriculture shall play an important role in rural areas without, however, generating new job opportunities. Hence, its share in the

economic development of the entire country and specifically of the countryside is expected to further decrease. Assessing the Polish agriculture in labour market terms, it is worth mentioning that such parameters as the number of employed in agriculture and their proportion in the total number of the employed place Poland among the EU countries that have not yet solved the problem with the excessive number of people working in agriculture. The disadvantageous situation on the labour market undoubtedly affects the developmental potential of these areas. The data on registered unemployment in the rural vs. urban areas of Poland in the years 1994–2010 are shown in Figure 1.

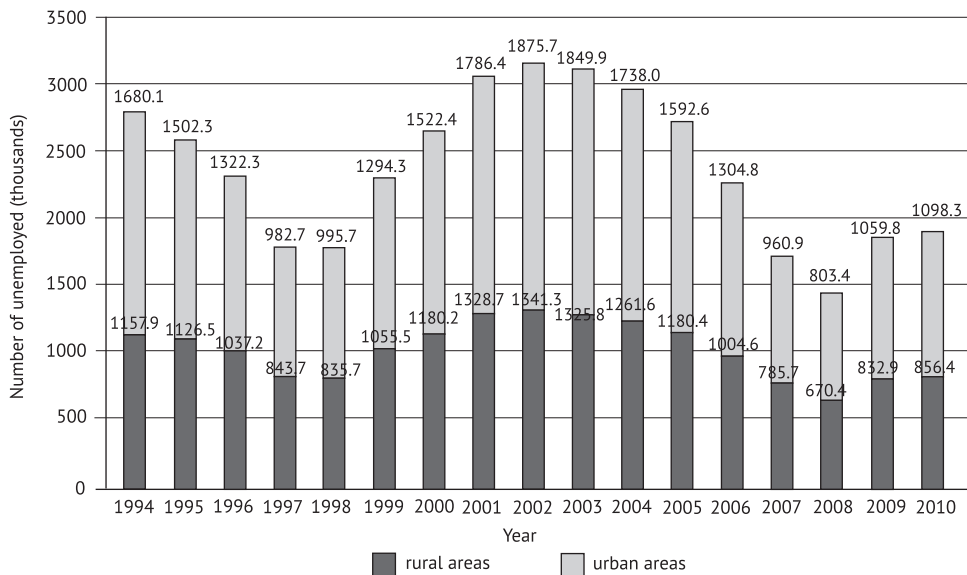

Fig. 1. Registered unemployment in the rural and urban areas of Poland in the years 1994–2010 (state as of the end of the reporting period)

Source: Authors' study based on the data from the Central Statistical Office (GUS)

In the mid-1990s, the number of unemployed living in the Polish countryside was 1157.9 thousand, which accounted for 40.8% of all the unemployed registered in Poland at that time. In subsequent years, the rural unemployment tended to decrease (down to 835.7 thousand in 1998), and then, at the end of the 1990s, it rose dramatically, to reach the level of 1341.3 thousand in 2002. The years 2003–2008 saw a decrease in the number of unemployed, however, its dynamics in rural areas was lower than in cities. In the following years, the number of rural inhabitants registered as unemployed kept growing, to achieve the level of 856.4 thousand (43.8% of all the unemployed registered in the country) at the end of 2010. The unemployment occurring in the Polish countryside is a derivative of the unemployment in the economy as a whole, as well as the low mobility of the residents of rural areas, and the limited capacity of the labour market in the countryside (Żmija D. 2013, p. 71).

A disadvantageous situation in agriculture and on the rural labour market translates directly into a poor standard of living of the rural population. One of the negative effects of poverty is that it minimises chances to obtain a proper education. This, in turn, can lead to the hereditary unemployment and social exclusion of this segment of the country's population (Žmija K. 2011, p. 748).

The low development level of agriculture stems from many a premise, one of those, as a rule, being a small size of agricultural holdings. As demonstrated by the results of the Agricultural Census 2010, the agrarian structure of Poland, especially in its south-eastern part, is still highly fragmented, which should be considered a serious disadvantage (Table 3).

Table 3. Selected data on agricultural holdings in Poland according to the Agricultural Census 2002 and Agricultural Census 2010

Specification	2002	2010	Dynamics*
Total number of holdings (thousands)	2 933	2 278	77.7
of which:			
Number of holdings engaged in agricultural activity (thousands)	2 172	1 891	87.1
Total arable land (thousand ha)	16 899	15 534	91.9
Average size of agricultural holding (ha AL)	5.76	6.82	118.4

* (year 2010 : year 2002) · 100

Source: GUS (2003, 2011)

During the period 2002–2010, the total number of agricultural holdings in Poland has decreased by 22.3%. A smaller drop, by 12.9%, was recorded for agricultural holdings engaged in agricultural activity. Over these years, the total area of arable land has decreased, whereas the average size of an agricultural holding has only slightly increased (by 1.06 ha), to reach 6.82 ha in 2010. Therefore, the area structure of Polish farms has been changing too little and too slowly to cause substantial transformation to the Polish agriculture.

The factors discussed above impact the course of the developmental processes taking place in rural areas. Some of the factors are conducive to development, and some have an impeding effect. Stimulation of the local development with the use of the former should be based on local initiatives focused on the needs, aspirations, and values of local communities, but with taking into account the global form of the development processes.

Conclusions

The 1990s transformation of the Polish economy caused a serious crisis in Polish agriculture and in the rural areas of Poland. This situation was mainly due to the collapse of the state-owned agricultural farms as well as to the rise in production costs, combined

with a relatively low increase in the prices of agricultural products, and the import of cheap foods from abroad. The structural changes consisting in the elimination of small farms and the strengthening of strongest ones in the free market conditions have not been entirely successful. The current situation in the Polish agriculture and rural areas indicates that the development of non-agricultural functions is one of the most important factors contributing to the modernisation of the Polish countryside. Since 2004, the development policy for the Polish rural areas has been closely tied with the European Union policy, and most of the funds allocated for these purposes have come from the EU budget. Poland's accession to the EU, leading to the inclusion of the Polish agriculture and rural areas in the financial support mechanisms of the European Union, provided districts with the access to the funds earmarked for the implementation of development strategies. This has created an opportunity to construct and enact development scenarios tailored to the specific conditions of a given district.

Rural areas exhibit a great diversity; therefore, individual districts have to deal with various combinations of developmental factors. Some districts suffer from the accumulation of disadvantageous conditions; in others, disadvantageous factors are compensated to a certain extent by factors conducive to development; while yet other districts enjoy the accumulation of factors favourably influencing their development. Undoubtedly, certain conditions for development constitute the strengths of rural areas. First and foremost, they include a good state of the natural environment in certain regions, conducive to the development of agricultural and non-agricultural activities connected with recreation and leisure; substantial and not fully utilised land resources; as well as cheap working force; and thus low unit costs of labour and land. Among the strengths are also advantageous trends in demography, and a high latent potential of local communities. The weaknesses of the rural areas of Poland lie in a peripheral location of many districts in relation to urban centres; a high percentage of areas with unfavourable farming conditions, which precludes achieving high economic gains from agricultural activities; a lower quality of human capital; an unfavourable situation in agriculture and on the labour market; as well as a lower mobility of rural residents. Other factors may include the lack of capital in agriculture and in rural areas; insufficient employment possibilities outside of agriculture; underdeveloped social and technical infrastructure; and limited financial capacity of local governments.

The complex nature of the problem, the changeable nature of developmental conditions, and the very specificity of the rural areas do not permit to draw a single, commonly accepted roadmap for their development. Undoubtedly, a drive towards increasing the attractiveness of rural areas as places of residence and work should be a priority. This goal may prove achievable thanks to the activation of local communities, supported by appropriate instruments, policies, and institutions of the state. The active role of inhabitants produces a synergistic effect, multiplying the effect of the investments. The development of rural areas, in particular those dealing with problems, ought to be supported by the effective state interventionism whose instruments should be based on practical experience, and tailored to the specific local developmental conditions.

References

- GUS (2003), Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002 [Report on the results from the General Agricultural Census 2002]. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2011), Powszechny Spis Rolny 2010. Raport z wyników [General Agricultural Census 2010. Report on the results]. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2013), Powszechny Spis Rolny 2010. Obszary wiejskie [General Agricultural Census 2010. Rural areas]. Warszawa – Olsztyn, Główny Urząd Statystyczny.
- Jończy R., ed. (2008), *Rozwój obszarów wiejskich po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Wybrane zagadnienia*. Wrocław – Opole, Wydawnictwo Instytut Śląski.
- Kłodziński M. (2010), Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej. *Studia BAS*, no. 4(24), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, ed. B. Kłos, D. Stankiewicz, pp. 9–27.
- Korenik S. (1999), *Rozwój regionu ekonomicznego na przykładzie Dolnego Śląska*. Wrocław, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.
- Kukuła S., Krasowicz S. (2007), Główne problemy i uwarunkowania zrównoważonego rozwoju rolnictwa w Polsce. *Problemy Inżynierii Rolniczej*, no. 1, pp. 5–15.
- MRiRW (2005), *Strategia rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007–2013 (z elementami prognozy do roku 2020)* [Strategy of the development of rural areas and agriculture for 2007–2013 (with elements of projection up to 2020)]. Warszawa, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- MRR (2011), *Raport Polska 2011. Gospodarka, społeczeństwo, regiony* [Report “Poland 2011”. Economy, society, regions]. Warszawa, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Ślusarz G. (2005), *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją na przykładzie województwa podkarpackiego*. Rzeszów, Uniwersytet Rzeszowski.
- Zawalińska K. (2009), *Instrumenty i efekty wsparcia Unii Europejskiej dla regionalnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Warszawa, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Żmija D. (2013), Unemployment in rural areas in Poland. *Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia*, no. 12(1), pp. 67–76.
- Żmija K. (2011), Wybrane problemy obszarów wiejskich w Polsce, [in:] A. Jaki, J. Kaczmarek, T. Rojek, ed., *Restrukturyzacja. Teoria i praktyka w obliczu nowych wyzwań*. Kraków, Katedra Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, pp. 741–754.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 10.06.2014

Wskazówki dla autorów

Na łamach czasopisma *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings* zamieszczane są oryginalne prace naukowe. Wszystkie prace są recenzowane.

Prace proponowane do druku należy przesyłać na adres sekretarza redakcji czasopisma (e-mail: rutyran@cyf-kr.edu.pl).

Sposób przygotowania prac

1. Objętość prac wraz z tabelami, rysunkami i fotografiami nie powinna przekraczać 20 stron formatu A-4.
2. Styl dokumentów – tekst pracy należy pisać czcionką typu TNR (Times New Roman) 12 pkt, 1,5 odstępu między wierszami; dopuszcza się stosowanie wyróżnień w tekście, np. kursywy i pogrubień tekstu, ale bez podkreślania liter, wyrazów i zdań.
3. Wielkość tabel i rysunków nie może przekraczać formatu B-5 (12,5 × 19,5 cm); preferowane wykresy dwuwymiarowe. Tabele i ilustracje powinny być ponumerowane zgodnie z kolejnością ich występowania w tekście.
4. Układ pracy:
 - Tytuł artykułu w języku polskim i angielskim (lub angielskim i polskim, jeżeli cała praca jest napisana w języku angielskim); to samo dotyczy streszczenia i słów kluczowych.
 - Imię i nazwisko autora (-ów) oraz nazwa macierzystej instytucji.
 - Adres do korespondencji – pocztowy i internetowy, umieszczony u dołu pierwszej strony.
 - Streszczenie pracy (około 2000 znaków).
 - Słowa kluczowe – należy podać do 6 słów pomocnych przy indeksacji i wyszukiwaniu.
 - Abstract (około 2000 znaków) jako tłumaczenie streszczenia i Key words jako tłumaczenie słów kluczowych.
 - Tekst główny powinien być podzielony na rozdziały (opatrzone tytułami): „Wstęp”; „Materiał i metody”; „Wyniki i dyskusja”; „Wnioski” (lub „Podsumowanie”); „Bibliografia”; ewentualnie podziękowania lub informacje o sponsorze.

- Bibliografia – przy powoływaniu się w tekście pracy na publikacje innych autorów należy podać w nawiasie nazwisko (-a) i rok, w układzie chronologicznym, np.: (Kowalski 2009, Kowalski i Macieja 2009, Person i in. 2012), lub pisać: zdaniem Kowalskiego (2009); przy zamieszczaniu cytatu należy podać numer strony, np. (Kowalski 2009, s. 52).
 - Wykaz piśmiennictwa należy zestawić w porządku alfabetycznym w następujący sposób: nazwisko (-a) autora (-ów), inicjały imion; rok wydania (gdy z danego roku pochodzi więcej prac tego samego autora, po roku należy dodać oznaczenie literowe poszczególnych pozycji: a, b, c itd.); tytuł pracy; nazwa miejsca wydania i wydawnictwa lub tytuł czasopisma wraz z numerem tomu, zeszytu i numerami stron, np.:
 Buchenrieder G., Fritsch J., Wegner S., Curtiss J., Gomez y Paloma S. (2009), Semi-subsistence farm households and the non-farm rural economy: Perspectives and challenges. 111th EAAE-IAAE Seminar „Small farms: Decline or persistence”. University of Kent, Canterbury, UK, 26–27.06.2009.
 Fedyszak-Radziejowska B. (2000), Społeczność lokalna a rozwój przedsiębiorczości, [w:] M. Kłodziński, A. Rosner, red., Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza. Warszawa, IRWiR PAN, s. 153–174.
 Swinnen J.F.M. (2009), Reforms, globalization, and endogenous agricultural structures. *Agricultural Economics*, vol. 40(S), s. 719–732.
 Zegar J.S. (2009), Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku. Warszawa, IERiGŻ-PIB.
5. Tytuły i treść tabel, a także podpisy rysunków i legendy należy podać w języku tekstu głównego, a numery tabel i rysunków zapisać cyframi arabskimi.
 6. Jednostki – obowiązuje międzynarodowy układ SI.

Przebieg procesu wydawniczego

1. Autor przesyła tekst pracy w wersji elektronicznej.
2. Każda praca jest recenzowana przez specjalistę w danej dziedzinie. Powiadomienie o przyjęciu pracy do druku zostanie przesłane na adres do korespondencji.
3. Autor jest zobowiązany złożyć oświadczenie, że praca nie była publikowana ani nie jest przewidziana do publikacji w innym czasopiśmie, a po przyjęciu do druku nie będzie publikowana gdzie indziej w niezmienionej formie bez pisemnej zgody wydawcy.
4. Autor pracy przyjętej do druku jest zobowiązany przenieść swe prawa autorskie na wydawcę.
5. Odpowiedzialność za uzyskanie zgody na wykorzystanie wszelkich materiałów objętych prawami autorskimi spoczywa na autorze pracy.

6. Końcową wersję pracy należy dostarczyć w wersji elektronicznej. Część główną publikacji (streszczenie, właściwy tekst artykułu oraz bibliografię) należy zapisać w jednym pliku. Tabele, rysunki i inne załączniki powinny znaleźć się w oddzielnych plikach. Materiał graficzny (rysunki, schematy, wykresy) powinien być opracowany i przysłany jako osobny zapis elektroniczny (pliki źródłowe) w programach pracujących w środowisku Windows (np. w programach Excel, CorelDraw, Photoshop itp.), fotografie należy przygotować w formatach JPG, TIFF lub BMP; minimalna rozdzielczość fotografii wynosi 300 dpi. Redakcja zastrzega sobie prawo dokonywania skrótów i poprawek, a także proponowania zmian i uzupełnień merytorycznych uzgodnionych z autorem.
7. Artykuł do korekty autorskiej zostanie wysłany na adres do korespondencji i powinien zostać odesłany w ciągu 2 dni od otrzymania. Ewentualne zmiany w tekście należy ograniczyć do poprawienia błędów faktograficznych i literowych.

Instructions to authors

The journal *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings* features original scientific articles. The submissions are subject to peer review.

The articles should be submitted to the address of the Associate Editor (e-mail: rutyran@cyf-kr.edu.pl).

Preparation of the manuscript

1. Length and style: manuscripts should not exceed 20 pages (A-4 format), including tables and illustrations. The text must be typed in a 12-point font (Times New Roman), double-spaced with wide margins; italics and bold type may be used, underlining should be avoided.
2. Tables and illustrations: these should not be larger than 12.5 × 19.5 cm (B-5 format); diagrams preferably two-dimensional. Tables and illustrations should be numbered in the order in which they appear in the text.
3. Layout:
 - Title: an informative and concise name of the paper.
 - Authors: full names and affiliation of all authors should be provided. The corresponding author must be identified by e-mail and full postal address at the foot of the first page.
 - Abstract: a short summary (about 2000 words) of the study, containing basic information on its objective, methods, results and major conclusions.
 - Key words: up to 6 words or phrases referring to the main topics of the paper.
 - Main body: the text should be divided into sections (each with a separate heading): “Introduction”; “Material and methods”; “Results and discussion”; “Conclusions”; “References”; acknowledgements (optional).
 - References: citations in the text should be by author and year, in chronological order, e.g. (Kowal 2009, Kowal and Nowak 2009, Person et al. 2012). Cited publications will be listed alphabetically at the end of the paper according to the following pattern:

Buchenrieder G., Fritsch J., Wegner S., Curtiss J., Gomez y Paloma S. (2009), Semi-subsistence farm households and the non-farm rural economy: Perspectives and challenges. 111th EAAE-IAAE Seminar “Small farms: Decline or persistence”. University of Kent, Canterbury, UK, 26–27.06.2009.

- Swinnen J.F.M. (2007), The dynamics of vertical coordination in agri-food supply chains in transition countries, [in:] J.F.M. Swinnen, ed., *Global supply chains, standards and the poor*. Oxon, CABI, pp. 42–58.
- Swinnen J.F.M. (2009), Reforms, globalization, and endogenous agricultural structures. *Agricultural Economics*, vol. 40(S), pp. 719–732.
- Vorley B., Fearn A., Ray D. (2007), *Regoverning markets. A place for small-scale producers in modern agrifood chains*. Aldershot, Gover Publishing.
4. Polish authors are required to submit the Polish version of the title, abstract, and key words.
 5. Units: the SI system should be used throughout the paper.

Publishing process

1. Authors should submit their manuscripts in electronic form.
2. Each paper will be reviewed by a specialist in the field. The corresponding author will be notified of the acceptance for publication.
3. Authors are obliged to formally declare that the paper has not been published before; it is not being considered for publication elsewhere; and, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form without the written permission of the editor.
4. All authors will sign the “Transfer of copyright” agreement before the paper can be published.
5. Responsibility for obtaining permission from the copyright holder to reproduce any copyright-protected material rests with the authors.
6. Final version of the manuscript should be sent in electronic form. Tables and illustrations should be put in separate files; graphics should preferably be created by means of Excel, CorelDraw, Photoshop or suchlike; source files are also necessary; photos in JPG, TIFF or BMP formats, minimum resolution 300 dpi. The publisher reserves the right to make cuts and corrections to the text.
7. Proofs will be sent to the corresponding author. It is expected that they are returned within 48 hours of receipt. Alterations to the text should be limited to factual or typesetting errors.

